

ÜCM

**Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj
Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií**

Populačné štúdie Slovenska 14

Populačné štúdie Slovenska 14

**Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda**

ÜCM

ISBN 978-572-0216-5

Centrum pre historické demografiu a populačný vývoj
Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií
Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave

Pavol Tišliar (ed.)

Populačné
štúdie
Slovenska 14

ÜCM

© Populačné štúdie Slovenska 14
(Studies in the Population of Slovakia 14)

Zostavil/Editor: *prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.*

Recenzenti/Reviewers: *doc. PhDr. Peter Mičko, PhD.*

doc. RNDr. Branislav Šprocha, PhD.

Štúdie/Papers: © *Mgr. Pavol Krajčovič, PhD., Mgr. Eva Škorvanková, PhD.;*
Mgr. Michal Uhrin, PhD., Mg. Peter Vanek, PhD.

Publikácia je výsledkom riešenia grantových úloh **APVV-20-0199 Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia a MŠ SR VEGA č. 1/0194/20 Morálne naratívy o náboženských a etnických skupinách vo vyučovaní vybraných predmetov na základných školách.**

1. vydanie, Trnava 2021

Vydavateľ/Published:

Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj a Katedra
historických vied a stredoeurópskych štúdií

Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

Nám. J. Herdu 2

917 01 Trnava

ISBN 978-80-572-0216-5

OBSAH

Michal Uhrin:

*Úvaha o evolúcii a biológii v antropologickom
výskume rodiny a príbuzenstva* 5

Pavol Krajčovič:

*Vedecko-výskumná činnosť manželov Beranekovcov
na Slovensku v prvej polovici 20. storočia
so zameraním na komunitu nemecky hovoriacich
drevorubačov – huncokárov* 27

Peter Vanek:

*Nezamestnanosť v Československej republike
v rokoch 1929 až 1936 s dôrazom
na chemický priemysel* 53

Eva Škorvanková:

*Populačná a rodinná politika na Slovensku
v období budovania socializmu* 67

CONTENT

Michal Uhrin:

*A reflection on evolution and biology
in anthropological research*

on family and kinship 5

Pavol Krajčovič:

*The scientific-research activity
of the Beranek couple in Slovakia
in the first half of the 20th century
with a focus on the community*

of German-speaking lumberjacks - huncokars 27

Peter Vanek:

*The unemployment in Czechoslovak Republic
between 1929 – 1936 with an emphasis*

on the Chemical industry 53

Eva Škorvanková:

Population and Family Policy

in Slovakia in the 1950s and 1960s. 67

Úvaha o evolúcii a biológii v antropologickom výskume rodiny a príbuzenstva¹

Michal Uhrin

Mgr. Michal Uhrin, PhD.
Comenius University in Bratislava
Faculty of Arts
Department of Ethnology and Museology
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovakia
e-mail: michal.uhrin@uniba.sk

Populačné štúdie Slovenska 14:5-26

A reflection on evolution and biology in anthropological research on family and kinship

Since the beginnings of sociocultural anthropology kinship has been one of the central areas of research. Today, family and kinship issues are studied from a variety of theoretical perspectives and through a variety of methodological tools, with an increasing emphasis on interdisciplinarity and the interconnection of the humanities and social sciences on the one hand, and the natural sciences on the other. Biology, or theoretical concepts derived from it, have in rare cases been part of theories in sociocultural anthropology. In the paper, I do not aim at a comprehensive examination of the role of biology in anthropological theories. I will suggest, however, that some concepts of the natural sciences, especially evolutionary biology, have been influential in the development of theoretical concepts in the anthropology of kinship. Many anthropologists have also responded to the use or “abuse” of evolutionary biology in explaining human social behavior. I will also draw attention to anthropological critiques of these approaches.

Keywords: kinship, family, evolution, biology, anthropology, nature and nurture.

Úvod

Príbuzenstvo ovplyvňuje mnohé aspekty ľudských životov, od sociálnych a kultúrnych, až po tie ekonomické či náboženské. Už od počiatkov formovania antropológie ako samostatnej vednej disciplíny patrí príbuzenstvo k ústredným témam bádania. Podľa Jaroslava Skupníka je príbuzenstvo považované za klasickú oblasť štúdia antropológie a je možné vysloviť predpoklad, že moderná antropológia sa začína štúdiom príbuzenstva v druhej polovici devätnásteho storočia.²

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0194/20 *Morálne naratívy o náboženských a etnických skupinách vo vyučovaní vybraných predmetov na základných školách*.

² SKUPNÍK, Jaroslav. *Antropologie příbuzenství: Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství. 2010, s. 15.

Americký antropológ Robin Fox povedal, že „*Príbuzenstvo je pre antropológiu také dôležité ako logika pre filozofiu, alebo nahota pre umenie. Je to základná oblasť výskumu antropológie.*“³ Jeho citát vypovedá o dôležitosti výskumu príbuzenstva v sociokultúrnej antropológii. Z Foxovho tvrdenia vyplýva nasledujúca otázka: prečo sa antropológovia v počiatkoch zameriavali viac na príbuzenstvo ako na politiku, ekonomiku či náboženstvo a prečo tvorí základnú oblasť výskumu? Jednou z možných odpovedí je dôležitosť príbuzenstva v spoločnostiach, ktoré boli predmetom výskumu v antropológii počas jej formovania ako samostatnej vednej disciplíny v druhej polovici devätnásteho storočia. Príbuzenstvo často podľa vtedajších bádateľov plnilo úlohu zastrešujúceho organizačného princípu jednotlivých spoločností. Kde bolo v euroamerickom sociokultúrnom kontexte právo, tam bolo v spoločenstvách lovcov, zberačov, pastierov a záhradníkov príbuzenstvo.⁴

V súčasnosti sa problematika príbuzenstva skúma z rôznych teoretických perspektív a prostredníctvom rozmanitých metodologických nástrojov. Čoraz väčší dôraz sa kladie na interdisciplinaritu a prepojenie humanitných a sociálnych vied na jednej strane a prírodných vied na strane druhej.⁵ V priebehu dejín sociálnej a kultúrnej antropológie vzniklo viacero zásadných publikácií, v ktorých sa táto snaha o prepojenie viac či menej odzrkadlila. Biológia, či termíny a koncepty z nej pochádzajúce, boli v ojedinelých prípadoch súčasťou antropológických teórií. V predloženej práci si nekladím za cieľ komplexne preskúmať úlohu biológie v antropológických teóriách. Naznačím však, že niektoré koncepcie prírodných vied, najmä evolučnej biológie, mali vplyv na vývoj teoretických koncepcií v antropológii príbuzenstva. Mnoho antropológov taktiež reagovalo na využívanie, či „zneužívanie“ evolučnej biológie pri vysvetľovaní ľudského sociálneho správania. Pozornosť upriamim aj na antropológickú kritiku týchto prístupov.

Evolucionizmus

Záujem o antropológické štúdium rodiny a príbuzenstva má počiatok už v evolucionizme druhej polovice devätnásteho storočia. Významom príbuzenstva pre vývoj ľudskej spoločnosti sa zaoberali Henry Summer Maine (1822-1888) v práci

³ FOX, Robin. *The Keresan Bridge: A Problem in Pueblo Ethnology*. London School of Economics Monographs on Social Anthropology. Berg Publishers. 1967, s. 10.

⁴ OVERING, Joanna – FORTIS, Paolo – MARGIOTTI, Margherita. Kinship in Anthropology. In: WRIGHT, D. James (eds.). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Second Edition, 2015, s. 36-43.

⁵ DALY, Martin - SALMON, Cathrine – WILSON, Margo. Kinship: The conceptual hole in psychological studies of social cognition and close relationships. In: SIMPSON, Jeffrey – KENRICK, Douglas. (eds.). *Evolutionary social Psychology*. Mahwah, NJ: Erlbaum, 1997. s. 265-296; HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie. *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*. Oxford: Oxford University Press, 2007; HRDY, Sarah. Blaffer. *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press, 2009.

Staroveký Zákon (1861), Johann Jakob Bachofen (1815-1887) v diele *Materské právo* (1861), John Ferguson McLennan (1827-1882) v diele *Primitívne manželstvo* (1865) a Lewis Henry Morgan (1818-1882) v práci *Systémy zošvagrenia a príbuzenstva ľudskej rodiny* (1870). Ich záujem sa v duchu evolucionistickej paradigmy sústredil na úvahy o pôvodnom stave a podobe príbuzenstva, o jeho „prírodzenom“ základe.⁶ Úvahy evolucionistov boli snahou odhaliť prvotnú podobu príbuzenských vzťahov a foriem rodiny.

Rozkvet klasického evolucionizmu nastal v období od 60. do 90. rokov 19. storočia. Hoci je to obdobie, ktoré nasledovalo po vydaní knihy Charlesa Darwina *O pôvode druhov* (1859),⁷ kultúrny evolucionizmus nepredstavuje podľa Ericksona a Murphyho, nekritickú aplikáciu Darwinových myšlienok vzťahujúcich sa k biologickej evolúcii, na oblasť kultúry. Kultúrni evolucionisti sa viac zaujímali o etnografiu, archeológiu a rozšírený pohľad na univerzálne vývojové štádia v dejinách kultúry, ako o Darwinovu teóriu evolúcie prirodzeným výberom. Bolo by preto nepresné, pokračujú v argumentácii Erickson a Murphy, označovať kultúrnych evolucionistov devätnásteho a dvadsiateho storočia za “sociálnych” alebo “kultúrnych” darwinistov.⁸

Viac ako koncepciou biologickej evolúcie a prácou Charlesa Darwina bol evolucionizmus inšpirovaný myšlienkami francúzskeho sociológa Augusta Comta (1778-1857) a anglického filozofa Herberta Spencera (1820-1903).⁹ Evolucionistickému uvažovaniu bola vlastná osvietenská myšlienka pokroku, ktorá sa pretavila do presvedčenia o vývoji spoločností od jednoduchších foriem k formám zložitejším. Jedným z najväčších stúpcov Darwinových myšlienok, bol práve anglický filozof Herbert Spencer. Spencer dokázal bližšie objasniť širokej verejnosti niektoré z Darwinových téz. Ako tvrdí americký filozof Daniel Dennett, Spencer bol aj otcom sociálneho darwinizmu a tým, kto zaviedol frázu *survival of the fittest* (prežitie najschopnejšieho). Dennett považuje sociálny darwinizmus za nekorektné využitie Darwinových ideí v prospech obhajoby politických doktrín, od bezcitných až po tie vyslovene nehumánne.¹⁰

Podľa evolucionistov sa jednotlivé spoločnosti nachádzali na rôznych štádiách vývoja. Jedným z cieľov sociálnej a kultúrnej antropológie v devätnástom storočí

⁶ SKUPNIK, Jaroslav. *Antropologie příbuzenství: Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství. 2010, s. 15.

⁷ Napríklad DARWIN, Charles. *O pôvodu človeka*. Praha: Academia, nakladatelství Československé Akademie věd, 1970; DARWIN, Charles. *O Pôvode druhov*. Bratislava: Kalligram, 2006.

⁸ ERICKSON, A. Paul – MURPHY, D. Liam. *A History of Anthropological Theory*, 5th edition. Toronto: University of Toronto Press. 2017, s. 60-61.

⁹ Miera vplyvu Darwina a jeho myšlienok na vývoj teórií v klasickom kultúrnom evolucionizme je otázkou širšej diskusie. Pozri napríklad KUNDT, Radek. *Contemporary Evolutionary Theories of Culture and the Study of Religion*. London: Bloomsbury, 2015, s. 9-32.

¹⁰ DENNETT, Clement, Daniel. *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life*. England: Penguin Books. 1996, s. 393.

bolo rekonštruovať evolúciu kultúry. Rozličným štádiám vývoja zodpovedali rozličné štádia vývoja inštitúcií akými sú rodina či príbuzenské systémy. Evolucionisti postulovali rôzne vývojové modely príbuzenských vzťahov a rodiny. V duchu evolucionistickej paradigmy považovali bádatelia za vrchol kultúrnej evolúcie tie formy inštitúcií, ktoré sa nachádzali v západných európskych spoločnostiach. Takéto chápanie sa nevzťahovalo len na usporiadanie príbuzenských vzťahov a rodiny. Dotýkalo sa mnohých kultúrnych inštitúcií ako náboženstvo či právny systém.

Napríklad americký antropológ Lewis Henry Morgan určil päť vývojových foriem rodiny, pričom každej zodpovedala špecifická inštitúcia manželstva. V duchu evolucionistickej paradigmy určil Morgan za vrchol vývoja „západnú euroamerickú rodinu“ – teda rodinu s monogamným manželským zväzkom. Išlo o typ rodiny a usporiadanie príbuzenských vzťahov prevládajúce v spoločnosti, v ktorej žil. Morgan poukázal na dôležitosť príbuzenských terminologických systémov pri štúdiu príbuzenstva ako takého. Vo svojej práci vyčlenil deskriptívne a klasifikačné príbuzenské termíny. Morgan napríklad predpokladal, že príbuzenská terminológia vyjadruje skutočné biologické vzťahy vyplývajúce z manželstva.¹¹

Jedným z Morganových kritikov bol jeho súčasník, John Ferguson McLennan, ktorý sa rovnako zaoberal problematikou príbuzenstva, úvahami o matriarcháte a patriarcháte, exogamiou či špekuláciami o prvej organizovanej forme rodiny, ktorá bola podľa neho založená na vzťahu matka a dieťať. McLennan ďalej dôvodil, že príbuzenské termíny nie sú nič viac ako „oslovenia“ či pozdravy. Zdôrazňoval ich sociálny charakter. McLennanovo zdôrazňovanie sociálnych aspektov príbuzenstva, aspoň pri vysvetlení príbuzenskej terminológie, sa následne stalo štandardnou doktrínou v antropológii.¹²

Predstavy o vyvrcholení kultúrnej a sociálnej evolúcie rodiny a príbuzenských vzťahov, podľa vzoru západných spoločností, sa ukázali ako nesprávne. Ako bolo povedané vyššie, tieto úvahy sa nevzťahovali len k evolúcii rodiny, ale dotýkali sa napríklad aj evolúcie náboženstva, o ktorom si mnoho evolucionistov myslelo, že bude nahradené vedou a vedeckým bádáním. Evolucionisti považovali nukleárnu rodinu za normu v západných industriálnych spoločnostiach. Vďaka antropologickým výskumom dnes vieme, že rodina a príbuzenské systémy nadobúdajú mnohé formy naprieč krajinami, kultúrami, svetadielmi, náboženstvami a ekologickým prostredím. Nukleárna rodina je len jednou z možných foriem naprieč históriou a kultúrami. To, čo charakterizuje ľudskú rodinu, je diverzita a flexibilita.

¹¹ PARKIN. Robert. *Relatedness as Transcendence: On The Renewed Debate Over The Meaning of Kinship*. 2013, s.3. Online dostupné na: https://www.anthro.ox.ac.uk/sites/default/files/anthro/documents/media/jaso5_1_2013_1_26.pdf

¹² Tamže.

Aj keď úvahy o evolúcii rodiny a príbuzenských systémov jednotlivých bádateľov sa odlišovali, zakladali sa na podobných teoretických premisách. Na tomto mieste je potrebné pripomenúť, že evolucionizmus postuloval *unilineálne chápanie sociokultúrnej evolúcie*. Teda evolucionizmus sa v kultúrnej a sociálnej antropológii zakladal na myšlienke, že všetky kultúry, naprieč svetom, časom a priestorom, prechádzajú rovnakými štádiami vývoja. Jednotlivé spoločnosti však týmito štádiami prechádzajú odlišným tempom.

V evolucionizme devätnásteho a začiatku dvadsiateho storočia nenachádzame systematické aplikovanie teoretických koncepcií pochádzajúcich z prírodných vied v širšom zmysle. Väčšina evolucionistov vo svojich dielach neaplikovala priamo idey Charlesa Darwina či iných prírodných vedcov. Týmto sa však nepopiera vplyv Darwina na antropológické myslenie. Nesmieme však tvrdiť, hovorí Soukup, že pre nástup klasického evolucionizmu mal Darwin prvoradý význam. Jednu z mála výnimiek v tomto zmysle predstavuje fínsky etnológ a sociológ Edward Westermarck (1862-1939), ktorý sa zaoberal problematikou incestu či morálnymi emóciami. Westermarck niektoré svoje myšlienky založil na teórii biologickej evolúcie Darwina.¹³

Štúdium príbuzenstva a rodiny v dvadsiatom storočí

Začiatkom dvadsiateho storočia doznieva evolucionizmus v sociálnej a kultúrnej antropológii a je postupne nahrádzaný inými teoretickými perspektívami ako funkcionalizmus, štrukturálny funkcionalizmus a neskôr aj štrukturalizmus. Myšlienka unilineálnej sociokultúrnej evolúcie bola nahradená inými konceptmi pri interpretovaní kultúrnych rozdielov a podobností. Psychologické a sociologické hypotézy vzťahujúce sa k evolucionistickej teórii boli nielen kritizované, ale nahrádzané inými teoretickými a metodologickými nástrojmi.¹⁴ Zmena teoretického paradigmu spôsobila aj zmeny v charaktere otázok kladených vo vzťahu k rodine a príbuzenstvu, ako aj v hľadaní inšpirácie v prírodných vedách. Postupne sa vytráca záujem o hypotetické rekonštruovanie vývojových štádií kultúrnych inštitúcií. Bádatelia sa sústreďujú vo väčšej miere na skúmanie fungovania príbuzenstva a rodiny v konkrétnom čase a priestore a na ich integráciu a interakciu s inými kultúrnymi a sociálnymi inštitúciami.

Hlavný predstaviteľ funkcionalizmu, britský antropológ poľského pôvodu, Bronislaw Kasper Malinowski (1884-1942) sa zaoberal štúdiom rodiny, príbuzenstva a sexuality v dielach *Rodina austrálskych Aborigénov*, *Sexuálny život divochov v severozápadnej*

¹³ SOUKUP, Martin. *Antropologie: teorie, koncepty a osobnosti*. Pavel Mervart: Univerzita Palackého v Olomouci, 2018, s. 43-44.

¹⁴ PULMAN, Bertrand. Malinowski and Ignorance of Physiological Paternity. In: *Revue française de sociologie*, r. 45 supplement, 5/2004, s. 127.

*Melanézií či Sex a potláčanie v primitívnej spoločnosti.*¹⁵ Vo svojom diele sa sústredil viac na synchronnú perspektívu výskumu, ako na diachrónnu. Malinowski bol kritický voči viacerým teoretickým koncepciam rozvíjajúcim sa v sociokultúrnej antropológii. Svoj skepticizmus a kritiku mieril ako na difuzionizmus tak na evolucionizmus.¹⁶

Spoločným znakom Malinowského diel, ktoré sú venované trobriandskej kultúre, je podľa Soukupa snaha zachytiť jej obraz ako funkčne spätého celku. Tento cieľ dosahoval prostredníctvom funkcionálnej analýzy vybranej inštitúcie.¹⁷ Podľa Malinowského, prvoradou funkciou kultúry je uspokojovanie organických alebo základných potrieb človeka. Malinowského funkcionálna analýza, hovorí Kanovský, sa zaoberá vzťahom ľudskej potreby a príslušnej kultúrnej činnosti, ktorá ju uspokojuje. V tomto zmysle venoval pozornosť aj inštitúcii rodiny a príbuzenskému systému. Všetky kultúrne inštitúcie plnia niektorú z nasledujúcich ľudských potrieb: fyzická, psychologická a symbolická. Malinowski však nepostuluje okamžité uspokojovanie týchto potrieb a zároveň netvrdí, že jednotlivci a jeho správanie sú determinované iba uspokojovaním biologických potrieb. Kanovský uzatvára, že Malinowski nehľási žiadnu formu biologického determinizmu,¹⁸ pretože uznáva dôležitosť kultúry a sociálnych interakcií.¹⁹

Druhým významným predstaviteľom funkcionalizmu (štruktúrného funkcionalizmu) je Alfred Reginald Radcliffe-Brown (1881-1995). Pre antropológiu príbuzenstva je kľúčová štúdia *Brat matky v Južnej Afrike* či publikácia *Africké systémy príbuzenstva a manželstva*.²⁰ Zaoberal sa napríklad tým ako rituálne aktivity a rozličné sociálne inštitúcie, najmä príbuzenstvo, prispievajú k udržiavaniu sociálnej štruktúry naprieč „primitívnymi“ spoločnosťami.²¹ Pojem sociálna štruktúra, v zmysle

¹⁵ MALINOWSKI, Kasper, Bronislaw. *The Family among the Australian Aborigenes. A sociological Study*. London: Hodder & Stoughton. 1913; MALINOWSKI, Kasper, Bronislaw. *The Sexual Life of Savages in North Western Melanesia*. London: Routledge, Kegan & Paul, 1987; MALINOWSKI, Kasper, Bronislaw. *Sex and Repression in Savage Society*. London: Routledge, Taylor & Francis, 2001.

¹⁶ SYMONOLEWICZ, Konstantin, Symmons. On Malinowski, Frazer and Evolutionism. In: *Current Anthropology*, r. 9, 1/1968, s. 66-68.

¹⁷ SOUKUP, Václav. *Dejiny Antropologie: Encyklopedický přehled dějiny fyzické antropologie, paleoantropologie, sociální a kulturní antropologie*. Praha: Karolinum. 2004, s. 428.

¹⁸ Biologický (genetický) determinizmus môžeme v skratke charakterizovať ako myšlienku, že osobnosť alebo správanie jednotlivca je spôsobené/jeho výsledkom jeho špecifickej genetickej výbavy, a nie sociálnymi alebo kultúrnymi faktormi. Teda hlavným determinantom správania sa je príroda a nie kultúra. Získané 25. 11. 13:55 z <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095507933>

¹⁹ KANOVSKÝ, Martin. *Kultúrna a sociálna antropológia: Osobnosti a Teórie*. Bratislava: Chronos 2004, s. 92-93.

²⁰ RADCLIFFE-BROWN, Reginald, Alfred. The Mother's Brother in South Africa. In: *South African Journal of Science*, r. 21, 1924, s. 542-555; RADCLIFFE-BROWN, Reginald, Alfred – FORDE, Daryll. *African Systems of Kinship and Marriage*. London: Routledge. 2015.

²¹ ERICKSON, A. Paul – MURPHY, D. Liam. *A History of Anthropological Theory*. Calgary: Broadview Press. 2003, s. 102.

analytickej kategórie, použil prvýkrát v dvadsiatich rokoch dvadsiateho storočia pri výskumoch príbuzenstva austrálskych aborigénov.²² Radcliffe-Brown nepovažoval príbuzenstvo za záležitosť biologickú, ale za záležitosť sociálnu. Ako je uvedené vyššie, už McLennan dával do popredia viac sociálne aspekty príbuzenských terminológií ako tie biologické.

Pri zamýšľaní sa nad otázkou úlohy prírody (vrodeneho) a kultúry (získaného), nemôžem opomenúť americkú antropológičku Margaret Mead (1901-1978), ktorá výraznou mierou ovplyvnila jej ďalšie smerovanie v sociokultúrnej antropológii. Meadovej učiteľom bol americký kultúrny antropológ nemeckého pôvodu Franz Boas (1858-1942). Boas kriticky reflektoval v istej miere aj dobové práce a myšlienky biológie. V duchu myšlienky kultúrneho partikularizmu, Boas podrobil kritike evolucionistické koncepcie rozvíjajúce sa v kultúrnej a sociálnej antropológii, ako z teoretického, tak metodologického hľadiska. Podľa Boasa je kultúrny a biologický vývoj (evolúcia) rozdielny. Boas navyše podrobil kritike viaceré práce spadajúce do oblasti *eugeniky*, čím sa významnou mierou zaslúžil o vyvrátenie rôznych rasových teórií a klasifikácií, ktoré postulovali určitú hierarchiu ľudí na základe vonkajších, fyziologických a psychologických, či sociokultúrnych znakov.

Vráťme sa však k Margaret Mead, ktorá svoje myšlienky zhrnula v diele *Dospievanie na Samoi*.²³ Mead sa zaraďuje do školy psychologickej antropológie. Jej dielo je významné nielen pre samotnú antropológiu, ale výrazne ovplyvnilo aj feministické hnutie a rodové štúdiá. Uskutočnila svoj prvý terénny výskum na ostrove Samoa v roku 1925. Jej cieľom bolo potvrdiť nasledujúcu hypotézu: nie dedičnosť, ale kultúra a výchova majú rozhodujúci význam v procese socializácie.²⁴ Vo svojich prácach sa intenzívne zaujímal o vzťah muž-žena v kultúre. Pozornosť mu venovala v knihách *Muž a žena* a *Sex a temperament v troch primitívnych spoločnostiach*.²⁵ Tu sa snaží ukázať, ako kultúra distribuuje vzájomné úlohy a postavenie mužov a žien v spoločnosti. Jednou z najdôležitejších a najvplyvnejších myšlienok tejto publikácie je varovanie, aby sme neprenášali vlastné kultúrne charakteristiky na iné kultúry. Pre feministické hnutie v diele Mead bolo zase dôležitým, že dominancia muža nie je univerzálnym spôsobom inštitucionalizácie vzťahu medzi pohlaviami.²⁶

V diele Malinowského aj Radcliffe-Browna nenájdeme systematické využívanie konceptov z biológie. Obaja však významnou mierou prispeli nielen

²² VODÁKOVÁ, Olga – SOUKUP, Václav – VODÁKOVÁ, Alena (ed.). *Sociální a kulturní antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství 2000, s. 50.

²³ MEAD, Margaret. *Coming of Age in Samoa*. US: William Morrow and Co. 1928.

²⁴ SOUKUP, Václav. *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál. 2000, s. 83.

²⁵ MEAD, Margaret. *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York: Harper Collins: William Morrow, 1935; MEAD, Margaret. *Male and female: a study of the sexes in a changing world*. New York: Harper Collins: William Morrow, 1949.

²⁶ KANOVSKÝ, Martin. *Kultúrna a sociálna antropológia: Osobnosti a Teórie*. Bratislava: Chronos 2004, s. 144.

k antropologickému štúdiu príbuzenstva, ale aj k rozvoju sociálnej a kultúrnej antropológie ako takej. Franz Boas a jeho nasledovníci, ako Margaret Mead, vo svojich prácach sa tiež zaoberali otázkami vzťahujúcimi sa k antropológii rodu a príbuzenstva. Všetci spomínaní bádatelia však zdôrazňovali najmä sociálne aspekty rodiny, príbuzenstva a rodovej problematiky.

Významnými bádateľmi povojnového obdobia sú Edvard Evan Evans-Pritchard, Meyer Fortes, Daryll Forde, Max Gluckman či Raymond Firth. Všetci nepochybne patria medzi klasické osobnosti. Mnohí z nich sa zaoberali príbuzenstvom. Fortes sa napríklad v diele *Sieť príbuzenstva Medzi Tallensami*²⁷ venoval komplexnosti sociálnych vzťahov v Ghane.²⁸ Ak však hovoríme o antropológii príbuzenstva, nemôžeme vynechať dielo Claude Lévi-Straussa. Jeho práca *Elementárne štruktúry príbuzenstva a štruktúrna antropológia* predstavujú celistvú analýzu príbuzenstva, založenú na aspekte recipročnej výmeny žien.²⁹ Lévi-Strauss začína predpokladom, že recipročná výmena medzi sociálnymi skupinami podporuje aliancie, ktoré uľahčujú sociálne interakcie a prispievajú ku koherencii spoločnosti. Aliancie sú dosiahnuté prostredníctvom recipročnej výmeny žien ako „darov“. Ako hovoria Erickson a Murphy, Lévi-Strauss si všimol, že príbuzenské skupiny vymieňajúce ženy vytvárajú akúsi formu či vzťah medzi sebou a taktiež medzi vymieňanými ženami. Vzájomné vzťahy napomáhajú k vyjednávaniu a sprostredkovaniu medzi nimi, zblížujú skupiny. Vo výmene žien sú zahrnuté štyri základné vzťahy. Týmito vzťahmi sú: brat a sestra, manžel a manželka, otec a syn, matkin brat (ujo) a sestrin syn (synovec).³⁰

Lévi-Straussove myšlienky našli množstvo stúpcov, ako aj početné rady odporcov. Z aliančnej teórie však môžu vyplývať podnetné otázky aj vo vzťahu k ďalším témam vzťahujúcim sa k štúdiu rodiny a príbuzenstva napríklad vo vzťahu k preferenciám pri výbere manželského partnera. Môžeme si položiť otázku napríklad vo vzťahu k dohadovaným manželským zväzkom. Teda napríklad: aké preferencie majú „rodičia“ pri výbere potenciálnych partnerov a partneriek pre „svoje deti“? Otázka rozdielov a podobností preferencie pri výbere dlhodobých (manželských partnerov) medzi rodičmi (širšou skupinou príbuzných na jednej strane) a ich potomkami na strane druhej patrí k aktuálnym otázkam súčasných výskumov v evolučnej psychológii.

V istej nadväznosti na Lévi-Straussa nesmiem opomenúť ani britského antropológa Edmunda R. Leacha a jeho dielo *Pul Eliya: Dedina v Cejlóne*, publikované

²⁷ FORTES, Meyer. *The Web of Kinship among the Tallensi*. London: Routledge, 1949.

²⁸ ERICKSON, A. Paul – MURPHY, D. Liam. *A History of Anthropological Theory*. Calgary: Broadview Press. 2003, s. 109.

²⁹ LÉVI-STRAUSS, Claude. *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon Press, 1971; LÉVI-STRAUSS, Claude. *Structural Anthropology*. New York: Basic Books, 1958.

³⁰ ERICKSON, A. Paul – MURPHY, D. Liam. *A History of Anthropological Theory*. Calgary: Broadview Press. 2003, s. 94-95, úvodzovky v origináli.

v roku 1961.³¹ Leach v ňom analyzuje ekonomický a príbuzenský systém dedinskej komunity. V druhej polovici dvadsiateho storočia dochádza k odmietnutiu príbuzenstva ako univerzálnej kategórie zo strany Davida Schneidera a Rodney Needhama. Schneider v knihe *Kritika štúdie príbuzenstva*³² podrobil kritike viaceré myšlienky vzťahujúce sa k príbuzenstvu a to vrátane tých, ktoré sám sformuloval v skorších prácach.³³ Tak ako Schneider aj Needham je jedným z najvýznamnejších odborníkov na systémy príbuzenstva. Významná je najmä práca *Poznámky a podnety: Skeptické eseje o príbuzenstve*.³⁴ Needham tu upozorňuje na problém nedostatočných definícií a vyjasnenia pojmov, používaných antropológmi. Vágne a nejasné definície predstavujú výrazné obmedzenie vedeckého bádania. „Ak sa chceme pokúsiť vypracovať... teóriu príbuzenských systémov a pravidiel uzatvárania manželstva, musíme najskôr preskúmať, či týmito pojmom zodpovedajú skutočné, rozlíšiteľné, empirické objekty, a či sú tieto objekty danými pojmami presne vyjadrené.“³⁵

Vidíme teda, že výskum príbuzenstva a rodiny stál pri zrode sociálnej a kultúrnej antropológie ako samostatných vedných disciplín. Príbuzenstvo zostáva v centre bádateľského záujmu aj v druhej polovici dvadsiateho storočia. Aj keď jednotlivých bádateľov nespájala teoretická perspektíva, pre väčšinu koncepcií je charakteristická absencia aplikácie teoretických a analytických konceptov vychádzajúcich z prírodných vied vo všeobecnosti a biológie konkrétne. Netvrdím, že antropológovia vytvárali dichotómiu príroda a kultúra, či odmietali akúkoľvek snahu o vťahnutie prírodných vied do sociokultúrnej antropológie. Ostávali však k týmto tendenciám prinajmenšom skeptickí a často nestavovali prírodným vedám pomyselné zrkadlo. Pozrime sa na danú problematiku zo strany biológie, teda na výskum sociálneho správania sa z perspektívy evolučnej biológie.

Sociobiológia

V tejto podkapitole uvediem len schematický prehľad teoretického rozpracovania konceptu evolúcie od prvej polovice devätnásteho storočia, keďže táto problematika je nesmierne rozsiahla a súvisí s mnohými diskusiami o základných konceptoch. V nadväznosti na túto problematiku sa budem venovať sociobiológii samotnej.

³¹ LEACH, Edmund. *Pul Eliya: A Village in Ceylon*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

³² SCHNEIDER, D. 1984. *A Critique of the Study of Kinship*. Ann Arbor: The university of Michigan Press.

³³ PARKIN, Robert. *Relatedness as Transcendence: On The Renewed Debate Over The Meaning of Kinship*. 2013, s. 1-4. Online dostupné na: https://www.anthro.ox.ac.uk/sites/default/files/anthro/documents/media/jaso5_1_2013_1_26.pdf

³⁴ NEEDHAM, Rodney. *Remarks and Invetions. Sceptical Essays on Kinship*. London: Routledge, 1974; tiež NEEDHAM, Rodney. Polythetic Classification: Convergence and Consequences. In: *Man*, r. 10, 3/1975, s. 249-269.

³⁵ KANOVSKÝ, Martin. *Kultúrna a sociálna antropológia: Osobnosti a Teórie*. Bratislava: Chronos 2004.

Prírodný výber považoval Darwin za prežitie a reprodukciu istých typov organizmov na úkor organizmov súperiacich. Typy neznamenali skupiny, rasy či druhy.³⁶ Darwin poukázal, že každý druh sa skladá z jednotlivcov, vyznačujúcich sa veľkou rozmanitosťou. Niektorí sú lepšie adaptovaní na svoje životné prostredie ako iní. Tí lepšie prispôbení, žijú vo všeobecnosti dlhšie a produkujú viacpočetné potomstvo. Veľmi pozvoľna narastá podiel osôb s výhodnými vlastnosťami/črtami. Proces prirodzeného výberu, trvajúci určitú dobu, so sebou prináša vývoj lepšie prispôbených foriem.³⁷ Podľa Larsona, Darwin mal na mysli to, že proces prežívania najvhodnejších funguje na základe nepatrných vrodených rozdielov. V neskorších verziách knihy *O Pôvode druhov* pracoval s termínmi „prežívanie najvhodnejších“ a „prírodný výber“ takým spôsobom, že boli zameniteľné.³⁸

So vznikom pohlavného rozmnožovania a s diferenciáciou príslušníkov jedného druhu na samcov a samice vstupuje na scénu nový faktor. Týmto faktorom je pohlavný výber.³⁹ Darwin sa domnieval, že sexuálny výber je príčinou viacerých bizarných vlastností zvierat. Najmä tých, ktoré by nemohol spôsobiť prírodný výber tak, ako ho chápal on. Darwin mal na mysli vlastnosti, ktoré sú svojmu nositeľovi viac na škodu než na prospech v boji o prežitie. Nápadné a zaťažujúce znaky a rysy sa vyskytujú najmä u dospelých samcov a niekedy sa objavujú iba v dobe párenia.⁴⁰ Odpoveď na tento problém poskytuje koncepcia pohlavného výberu, z ktorej podľa Matta Ridleyho vyplýva nasledovné: mnoho v chovaní a vzhľade zvierat nie je usposobené k prežitiu, ale k získaniu čo najlepších, prípadne mnohých, partnerov. Prežitie samotné, a získanie partnera, môžu byť dokonca v rozpore. Tieto myšlienky sa podľa neho objavujú už u Darwina.⁴¹

Začiatkom dvadsiateho storočia darwinizmus ešte nemal, ako vedecká teória, pevné postavenie. Stabilitu mu dodalo pochopenie princípov dedičnosti a populačná genetika, ktorej vznik a rozvoj prispel k zavŕšeniu modernej syntézy (tento termín zaviedol Julian Sorell Huxley), označovanej ako neodarwinizmus. K zavŕšeniu prvej fázy formovania modernej syntézy došlo prepojením genetiky a darwinizmu. Do druhej fázy formovania modernej evolučnej syntézy patria diela Theodosiusa Dobzhanského, Ernsta Mayra, Georga G. Simpsona. Na prvú generáciu tvorcov syntézy nadviazali v druhej polovici dvadsiateho storočia bádatelia, ktorých diela sú už dnes považované za klasické v oblasti evolučnej biológie. Patria k nim George

³⁶ DAWKINS, Richard. *Príběh předka: Pouť ke úsvitu života*. Praha: Academia. 2008, s. 245.

³⁷ EMBER, R. Carol – EMBER, Melvin. *Anthropology*. New York: Appleton Century Crofts. 1973, s. 43.

³⁸ LARSON, J. Edward. *Evolúcia: Neobyčajná história jednej vedeckej teórie*. Bratislava: SLOVART, 2006, s. 83.

³⁹ FLEGR, Jaroslav. *Úvod do evoluční biologie*. Praha: Academia. 2007, s. 341.

⁴⁰ WILLIAMS, C. George. *Plán a účel v přírodě: O moderní evoluční teorii*. Bratislava: Kalligram. 2002, s. 40.

⁴¹ RIDLEY, Matt. *Červená královna: Sexualita a vývoj lidské přirozenosti*. Praha: Portál. 2007, s. 12.

Ch. Williams, William. D. Hamilton, George R. Price, John Maynard Smith, Robert Trivers, Richard. C. Dawkins. Od svojich predchodcov sa líšili najmä v pohľade na subjekt biologickej evolúcie. Pre nich bol týmto subjektom gén a nie druh, či jedinec.⁴² Z tohto dôvodu sa hovorí aj o genocentrickom prístupe k evolúcii.

V druhej polovici dvadsiateho storočia sa v rámci biológie rozvíja viacero teoretických konceptov, ktoré zasiahli aj formovanie niektorých koncepcií v sociálnej a kultúrnej antropológii. Jednou z nich je aj koncepcia príbuzenského výberu, ktorú postuloval v šesťdesiatych rokoch evolučný biológ William D. Hamilton.⁴³ William Hamilton sa vo svojej práci zameriaval na interakcie medzi génmi. Jednou z otázok, ktoré „po sebe“ zanechal Darwin ďalším generáciám biológov, bola hádanka altruizmu. Hamilton sa pokúsil na ňu odpovedať, bez invocácie nadprirodzeného zdroja. Navrhol darwinistický výklad altruizmu a posunul prírodný výber na úroveň génu. Vo svojom článku z roku 1964 rozpracoval problematiku „príbuzenského výberu“. Chcel ukázať, že aspoň teoreticky by to mohlo vysvetliť očividne altruistické správanie v zmysle sebeckých génov.⁴⁴

Príbuzenský výber je podľa neho možné charakterizovať ako „evolučný proces, ktorý maximalizuje schopnosť človeka správať sa voči ostatným na základe ich genetickej podobnosti so sebou samým“.⁴⁵ Súčasťou teórie príbuzenského výberu je Hamiltonovo pravidlo, ktoré hovorí, že „jednotlivci by mali konať v prospech svojich príbuzných v prípade, že tento prospech (b) po vynásobení koeficientom príbuznosti (r) medzi aktérom a objektom záujmu prekračuje aktérove straty (c)“.⁴⁶ Formálne je možné pravidlo vyjadriť v podobe vzorca $rb > c$.

V tomto kontexte musíme spomenúť aj myšlienky etológa a evolučného biológa Richarda Clintona Dawkinsa, ktoré zmenili biológiu k nepoznaniu.⁴⁷ Podľa Dawkinsa sa telá nereplikujú, ale vytvárajú, zatiaľ čo gény sa replikujú. Musíme ich teda vnímať iba ako evolučné dopravné prostriedky pre gény.⁴⁸ Gény však podľa Dawkinsa nekódujú celú sociokultúrnu realitu. V prípade evolúcie informácií musíme rátať s novým replikátorom, ktorý nazýva mém. Mém je do značnej

⁴² SOUKUP, Martin. *Kulturologie: biokulturologická perspektiva*. Červený Kostelec: Pavel Mervart 2011, s. 151-152.

⁴³ HAMILTON, D. William. The genetical evolution of social behaviour I. In: *Journal of Theoretical Biology*, r. 7. 1/1964, s. 1-16; HAMILTON, D. William. The genetical evolution of social behaviour II. In: *Journal of Theoretical Biology*, r. 7. 1/1964, s. 17-52.

⁴⁴ LARSON, J. Edward. *Evolúcia: Neobyčajná história jednej vedeckej teórie*. Bratislava: SLOVART, 2006, s. 271-273.

⁴⁵ WILLIAMS, C George. *Plán a účel v prírode: O modernej evolučnej teórii*. Bratislava: Kalligram. 2002, s. 54.

⁴⁶ BARRETT, Louise – DUNBAR, Robin – LYCETT, John. *Evoluční psychologie člověka*. Praha: Portál. 2007, s. 488.

⁴⁷ DAWKINS, Richard. *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press, 1976.

⁴⁸ RIDLEY, Matt. *Červená královna: Sexualita a vývoj lidské přirozenosti*. Praha: Portál. 2007, s. 18.

miery na génoch nezávislý a môže byť vzhľadom na ich požiadavky dokonca kontraproduktívny.⁴⁹

Americký evolučný biológ Robert Trivers ovplyvnil nielen evolučnú biológiu, ale aj sociobiológiu a evolučnú psychológiu štúdiami o recipročnom altruizme, rodičovskej investícii a konfliktoch medzi rodičmi a ich potomkami.⁵⁰ Pohlavie, ktoré pri výchove mláďat riskuje viac, je podľa Triversa pohlavím, ktorému nadbytočné párenie prinesie najmenší, alebo len marginálny zisk. Na druhej strane pohlavie riskujúce menej, má dostatok času na hľadanie ďalších partnerov. Keďže menej investujú samce, bývajú to práve oni, kto hľadá maximum partneriek. Samice investujú viac a oceňujú teda na svojich partneroch kvalitu.⁵¹ Podľa evolučnej antropologičky a primatologičky Sarah Hrdy sú rodičovské investície ľudských matiek do potomkov obzvlášť vysoké. Ľudské matky totižto investujú do svojich potomkov viac ako matky prakticky všetkých ostatných druhov.⁵² Soukup uvádza, že dôsledkom rozdielných reprodukčných stratégií môže byť napríklad evolúcia rozdielných preferencií pri výbere partnera samcov a samíc, či rozdiely v rodičovských investíciách.⁵³

Domnievam sa však, že zásadným míľnikom, okrem vyššie spomenutých koncepcií, v „interakcii biológie a sociokultúrnej antropológie“ boli najmä sedemdesiate roky dvadsiateho storočia, kedy na scénu prichádza Edward O. Wilson a jeho koncepcia sociobiológie. Podľa Stephena K. Sandersona je možné už vyššie spomínaného fínskeho antropológa Edwarda Westermarcka považovať za prvého predstaviteľa sociobiológie.⁵⁴ Avšak sociobiológia ako taká, sa sformovala až v roku 1975, kedy vyšla Wilsonova kniha *Sociobiológia: Nová Syntéza*.⁵⁵ Sociobiológia vychádzala z Darwinovej teórie biologickej evolúcie prirodzeným výberom. Samotný Wilson sociobiológiu definoval ako štúdium biologického základu všetkého sociálneho správania zvierat, vrátane ľudí. V záverečnej kapitole

⁴⁹ SOUKUP, Martin. *Kulturologie: biokulturologická perspektiva*. Červený Kostelec: Pavel Mervart 2011, s. 269.

⁵⁰ Tamže, s. 151-152.

⁵¹ RIDLEY, Matt. *Červená kráľovna: Sexuálna a vývoj ľudské prírodenosti*. Praha: Portál. 2007, s. 111.

⁵² LIPPA, A. Richard. *Pohlaví: příroda a výchova*. Praha: Academia. 2009, s. 132; HRDY, Sarah. Blaffer. *Mother nature. A History of Mothers, Infants and Natural Selection*. New York: Pantheon, 1999; HRDY, Sarah. Blaffer. *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press, 2009.

⁵³ SOUKUP, Martin. *Kulturologie: biokulturologická perspektiva*. Červený Kostelec: Pavel Mervart 2011, s. 167.

⁵⁴ SANDERSON, K. Stephen. Edward Westermarck: The First Sociobiologist. In: HOPCROFT, L. Rosemary (eds.) *Oxford Handbook of Evolution, Biology, and Society*, 2018, s. 63-86; tiež PIPATTI, Otto. *Morality Made Visible: Edward Westermarck's Moral and Social Theory*. Routledge: London, Taylor & Francis Group, 2019.

⁵⁵ WILSON, O. Edward. *Sociobiology: The New Synthesis*. United States: Oxford University Press, 1975.

načrtoľ súbor myšlienok, ktoré podľa neho vysvetľujú biologický základ sociálneho správania ľudí.⁵⁶

V sociobiológii sa aplikuje teória medzialeickej kompetencie (nazývaná aj teória sebeckého génu). Sociobiológia, hovorí Martin Soukup, sa snaží o vysvetlenie aj zdanlivo nevýhodného chovania z evolučného hľadiska, napríklad altruizmus, snahou dokázať, že aj takéto chovanie môže priniesť isté výhody, ktoré podporujú reprodukčný úspech.⁵⁷ Wilson, rovnako ako W. D. Hamilton, sa domnieval, že čokoľvek vrhalo svetlo na správanie sociálneho hmyzu, objasňovalo aj správanie iných sociálnych živočíchov, človeka nevynímajúc.⁵⁸

Wilson sa v knihe *Sociobiológia: Nová syntéza* zaoberal aj problematikou reprodukcie, ktorá nevyhnutne súvisí aj s antropológiou príbuzenstva a rodiny. Jeho myšlienky aj v tejto oblasti vyvolali viacero vášnivých reakcií, nielen zo strany feministických autoriek a autorov. Wilson totiž kľádol dôraz na adaptácie, napomáhajúce k reprodukcii. Podľa Larsona tak jeho koncepcia obsahovala biologický výklad rodového správania, ktorému oponovala aj vyššie spomínaná kultúrna antropologička Margaret Mead. Wilson tvrdil nasledovné: samce majú prirodzené sklony šíriť svoje hojné semeno, kým samice majú sklony chrániť svoje málopočetné vajíčka. Samce tak robia napríklad prostredníctvom mnohonásobného párenia, samice napríklad veľkou investíciou do výberu partnera a starostlivosťou o mláďatá. Tieto myšlienky sa neskôr odrazili aj v prácach viacerých evolučných psychológov, zaoberajúcich sa problematikou reprodukčných stratégií a výberu partnera u ľudí.⁵⁹

Niektorí sociobiológovia napríklad pripisovali agresívne správanie mladých samcov genetickému pozostatku z doby, keď prinášalo reprodukčnú výhodu. Podobné myšlienky rozvíjal aj kultúrny antropológ, často zaraďovaný pod hlavičku sociobiológie, Napoleon Chagnon. Tento americký bádateľ uskutočnil dlhoročné etnografické výskumy v dedinách príslušníkov kmeňa Yanomamo žijúcich najmä na území Brazílie a Venezuely.⁶⁰ Spolu s biológom Williamom Ironsom editoval zborník príspevkov *Evolučná biológia a ľudské sociálne chovanie*:

⁵⁶ SANDERSON, K. Stephen. Edward Westermarck: The First Sociobiologist. In: HOPCROFT, L. Rosemary (eds.) *Oxford Handbook of Evolution, Biology, and Society*, 2018, s. 63-64.

⁵⁷ SOUKUP, Martin. *Kulturologie: biokulturologická perspektiva*. Červený Kostelec: Pavel Mervart 2011, s. 234.

⁵⁸ LARSON, J. Edward. *Evolúcia: Neobyčajná história jednej vedeckej teórie*. Bratislava: SLOVART, 2006, s. 273.

⁵⁹ Napríklad BUSS, M. David. *The evolution of desire: Strategies of human mating (Revised Edition)*. New York: Free Press. 2003; BUSS, M. David. *Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind*. 3ed. London: Pearson, 2008.

⁶⁰ CHAGNON, A. Napoleon. *Yanomamo, the fierce people*. New York: Holt, Rinehart and Winston. 1968; CHAGNON, A. Napoleon. *Studying the Yanomamo*. New York: Holt, Rinehart and Winston. 1974; CHAGNON, A. Napoleon. *Yanomamo: The Last Days of Eden*. California: Harvest Books, 1992.

*Antropologická perspektíva.*⁶¹ V ňom sa Chagnon zaoberal problematikou selekcie v prospech dominantných a agresívnych mužov. Neskôr pri výskume príbuzenských systémov, genealogických vzťahov a pravidiel pri voľbe manželských partnerov spolupracoval s genetikom Jamesom Neelom. Viaceré Chagnonove tvrdenia sa stali predmetom kontroverzií a kritiky, no azda s najväčším odporom zo strany odbornej verejnosti sa stretla myšlienka, že násilné chovanie mužov podporuje ich reprodukčný úspech. Larson upozorňuje, že ak sa spätne ohliadneme na podobné tvrdenia, neprekvapí nás, že niektorým čitateľom zneli takéto vysvetlenia ako ospravedlňovanie agresivity mužov, tradičných rodových rolí a schvaľovanie *statusu quo*.⁶²

Na Wilsonovu publikáciu a myšlienky sa zniesla vlna kritiky jednak prírodovedcov (Stephen. J. Gould, Richard Lewontin), ale aj sociálnych vedcov (Marshal Sahlins, Marvin Harris). Rovnako tak sa aj voči dielam Napoleona Chagnona ozývali silné kritické ohlasy. Jednu z najostrejších kritik voči sociobiológii ako takej vyslovil antropológ Marshal Sahlins v práci *Využitie a zneužitie biológie: antropologická kritika sociobiológie*.⁶³ Sahlins tvrdil, že kultúru nie je možné študovať s odkazom na nič iné, ako na ňu samotnú. Prirodzený výber podľa neho „nemôže o kultúre povedať nič nové a hlavne podstatné“.⁶⁴

Robert Parkin hovorí, že Sahlins odmietol snahu sociobiológov redukovať sociálne aspekty príbuzenstva na neodarwinistické koncepty, teórie altruizmu, fitness (zdatnosti) a príbuzenského výberu, ktoré sa zakladali na predpoklade väčšej genetickej príbuznosti jednotlivca k niektorým príbuzným. Bolo to predovšetkým z dôvodu ignorovania sociálnych záväzkov a povinností, existujúcich v každej spoločnosti medzi afinnými príbuznými, celými príbuzenskými skupinami ako takými a nepríbuznými, zo strany sociobiológie. V tomto kontexte bola dôležitá aj otázka osobitých záujmov jednotlivcov a skupín. Podľa sociobiológov slúži altruizmus individuálnym záujmom buď priamo, alebo sprostredkované prostredníctvom správania, ktoré je síce podmienené, ale nie úplne určené blízkosťou či biologickými vzťahmi. Na druhej strane pre antropológov ako Sahlins je väčšina správania orientovaná na skupinu a ukazuje stret záujmov, pretože sociálne záväzky stanovujú napríklad aj to, že majetok, ktorý by mohol využiť jednotlivec sám pre seba, je odovzdaný rodine a príbuzným, členom vlastnej skupiny, či inej skupine. Človek podľa nich takýmto spôsobom koná preto, lebo v konečnom dôsledku od

⁶¹ CHAGNON, A. Napoleon – IRONS, William, (eds.). *Evolutionary biology and human social behavior: An anthropological perspective*. London: Duxbury Press.

⁶² LARSON, J. Edward. *Evolúcia: Neobyčajná história jednej vedeckej teórie*. Bratislava: SLOVART, 2006, s. 274.

⁶³ SAHLINS, Marshal. *The use and abuse of biology: An Anthropological Critique of Sociobiology*. Michigan: University of Michigan Press. 1976.

⁶⁴ SOUKUP, Martin. *Kulturologie: biokulturologická perspektíva*. Červený Kostelec: Pavel Mervart 2011, s. 239.

toho závisí jeho sociálny status a dokonca aj nárok na členstvo v skupine. Tvrdiť, že správanie je aspoň čiastočne podmienené geneticky, znamená teda nielen nebrať do úvahy sociálne povinnosti a záväzky, ale aj nezohľadňovať rozdiely medzi nimi v jednotlivých spoločnostiach.⁶⁵

Príbuzenstvo, kooperácia a príbuzenská terminológia

Teória príbuzenského výberu bola často aplikovaná pri výskume kooperácie a prosociality, čím sa nevyhnutne spája aj s výskumom príbuzenstva. Na základe teórie príbuzenského výberu bádatelia predpokladali, že stupeň príbuznosti ovplyvňuje spôsob, stupeň a charakter kooperácie a interakcií medzi jednotlivcami. Ak predpokladáme, že Hamiltonova teória príbuzenského výberu platí aj pre ľudí, môžeme očakávať, že ľudia sa v priemere budú chovať viac altruisticky k príbuzným, ako k osobám, s ktorými príbuzní nie sú. Viaceré štúdie potvrdzujú tendencie k preferovaniu príbuzných v prípade kooperácie a spolupráce, a to v rôznych situáciách.⁶⁶ Avšak etnografické výskumy svedčia o tom, že ľudia spolupracujú nielen s geneticky príbuznými jedincami. Ľudia neobmedzujú sociálne interakcie na blízkych či vzdialených príbuzných. Výber partnera na spoluprácu je závislý od mnohých premenných a faktorov, pričom genetický stupeň príbuznosti je len jedným z nich.

Rozsah a stupeň kooperácie medzi príbuznými sa líši v rôznych kultúrach, ako aj naprieč rôznymi doménami v rámci kultúrnej skupiny. Hoci prirodzený a príbuzenský výber pôsobiaci na úrovni génov vysvetľuje, prečo príbuzní kooperujú, teórie kultúrneho učenia sú pri vysvetlení potrebné z dvoch dôvodov. Kultúrne učenie spolu s ekonomickými, sociálnymi a ekologickými faktormi je relevantné pre vysvetlenie toho, kedy si príbuzní určitej skupiny navzájom pomáhajú, v ktorých doménach spolupracujú a ako sa organizujú. Normy, vzťahujúce sa na pomoc príbuzným, vrátane hrozby trestu z tretej strany, umocňujú pôsobenie behaviorálnych vzorcov, vychádzajúcich z psychológie príbuznosti. Teória kultúrneho učenia môže poskytnúť vysvetlenie dynamiky zmien a pomôcť pochopiť, prečo, ako a do akej miery sa idey, hodnoty a praktiky menia v priebehu času.⁶⁷ Pod psychológiou príbuzenstva môžeme rozumieť predispozíciu

⁶⁵ PARKIN, Robert. *Relatedness as Transcendence: On The Renewed Debate Over The Meaning of Kinship*. 2013, s.5. Online dostupné na: https://www.anthro.ox.ac.uk/sites/default/files/anthro/documents/media/jaso5_1_2013_1_26.pdf

⁶⁶ BARRETT, Louise – DUNBAR, Robin – LYCETT, John. *Evoluční psychologie člověka*. Praha: Portál. 2007, s. 83.

⁶⁷ HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie. *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*. Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 107-108; tiež BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *Culture and the evolutionary process*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1985; BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *The origin and Evolution of Cultures*. Oxford: Oxford University Press, 2005; BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *Not by genes alone: how culture transformed human evolution*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 2008.

pomáhať a byť nápomocný blízkym príbuzným a uprednostňovať získavanie (prostredníctvom mechanizmov kultúrneho učenia) ideí, presvedčení, hodnôt, praktík a noriem, ktoré sú prospešné pre príbuzných. Psychológia príbuzenstva predstavuje vrodenuú preferenciu uprednostňovať príbuzných pred nepríbuznými a blízkych príbuzných pred vzdialenými príbuznými. Takéto chápanie umožňuje komplexnejšie pochopenie správania sa voči príbuzným.

Vplyv psychológie príbuzenstva sa prejavuje, napríklad, v príbuzenských klasifikáciách či v lokalizácii rezidencie novomanželov. Jedným zo spôsobov rozpoznávania príbuzných je ich identifikácia práve prostredníctvom príbuzenskej terminológie. Vo všetkých kultúrach sa stretávame s príbuzenskými klasifikačnými systémami. Ide o špecifické termíny opisujúce typy príbuzenstva ako matka, otec, sestra, brat, ujo, teta, synovec, neter, stará mama. Jednotlivé príbuzenské systémy sa líšia v tom, ktorých konkrétnych príbuzných zahŕňajú pod konkrétny príbuzenský termín.⁶⁸

Pri analýze príbuzenskej terminológie je dôležité vziať do úvahy typ príbuzenstva. Nielen pri antropologickom výskume príbuzenstva sa rozlišuje medzi

- 1) pokrvným príbuzenstvom (príbuzenský vzťah vzniká na základe spoločného predka a zdieľaných génov),
- 2) afinitným príbuzenstvom (príbuzenský vzťah vzniká po uzavretí manželstva či inej formy inštitucionálne uznávaného zväzku)
- 3) kultúrnym/fiktívnym príbuzenstvom (príbuzenský vzťah vzniká napríklad na základe rituálu, ako v prípade inštitúcie krstných rodičov).

Analýzou príbuzenskej terminológie (jednotlivých príbuzenských termínov) sa zaoberalo mnoho bádateľov. Táto oblasť výskumu je významná aj v súčasnosti, pretože s tým, ako sú príbuzní v danej kultúre klasifikovaní, súvisia aj roly, ktoré v sociálnych vzťahoch plnia. Napríklad, ak niekoho označíme ako sestru či brata, podľa Skupnika je možné predpokladať, aké chovanie od tohto človeka môžeme očakávať a ako sa máme k nemu chovať. Skupnik dodáva, že presvedčenia (emické interpretácie) o podstate a charaktere jednotlivých príbuzenských vzťahov, príbuzných a príbuzenských termínov sú vyjadrené v príbuzenskom stave a chovaní viažucemu sa k príbuzenskému termínu.⁶⁹ Analýza príbuzenskej terminológie je podstatná, keďže k jednotlivým termínom sa môžu viazať aj

⁶⁸ BUSS, M. David. *Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind*. 3ed. London: Pearson, 2008, 237-238; tiež JONES, Doug. The generative psychology of kinship: Part 1. Cognitive universals and evolutionary psychology. In: *Evolution and Human Behavior*, r. 24, 4/2003, s. 303-319; JONES, Doug. The generative psychology of kinship: Part 2. Generating variation from universal building blocks with Optimality Theory. In: *Evolution and Human Behavior*, r. 24, 5/2003, s. 320-350; JONES, Doug. Socially Enforced nepotism: How norms and reputation can amplify kin altruism. *PLoS ONE* r. 11, 6/2016, s. 1-13.

⁶⁹ SKUPNIK, Jaroslav. *Antropologie příbuzenství: Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství. 2010, s. 333.

predstavy vzťahujúce sa napríklad ku kooperácii, spolupráci a výpomoci. Na dôležitosť výskumu príbuzenských terminológií upozorňovali napríklad vyššie zmienený L. H. Morgan J. F. McLennan či A. R. Radcliffe-Brown a mnohí ďalší antropológovia.

Úvaha na záver: príroda a kultúra ako dve strany jednej mince

S výskumom príbuzenstva v antropológii sa spája ďalšia zásadná otázka, ktorú si položilo počas histórie disciplíny množstvo bádateľov. Tou otázkou je: príroda alebo kultúra? Ktorá z nich je určujúcou pre naše správanie? Debata príroda verzus kultúra je jednou z najstarších a dodnes diskutovaných otázok nielen antropológie. Ako sme videli na predchádzajúcich stranách v istej miere do tejto debaty prispeli, aj keď nie vždy explicitne, mnohé významné osobnosti sociokultúrnej antropológie a biológie.

Osobne sa domnievam, že rovnako ako príroda, tak aj kultúra sú určujúce pre človeka a jeho správanie. Ľudský druh nie je možné vnímať ako bytosti, izolované od kultúry a spoločnosti. Rovnako nie je možné ignorovať evolučnú históriu, biológiu, ľudské telo a jeho fyziologické procesy. Prečo vôbec stavať prírodu a kultúru do opozície? Podľa môjho názoru je neproduktívne ignorovať prírodu a je rovnako neproduktívne ignorovať kultúru pri vysvetľovaní ľudského správania sa.

Richard A. Lippa nachádza strednú cestu v otázke dominancie prírody či výchovy. Prívrženci prírody, podľa Lippu, často nevhodne zovšeobecňujú výsledky výskumov na zvieratách na ľudské chovanie a podceňujú vysvetlenie, založené na vplyvoch prostredia. Prívrženci výchovy zase nepripúšťajú možnosť, že súvislosť medzi chovaním, spojeným napríklad s rodom, medzi rodičmi a deťmi, môže byť rovnako dôsledkom genetických faktorov ako prostredia. Lippa tvrdí, že zástancovia prírody sa niekedy previňujú až príliš jednoduchými a najmä redukcionistickými vysvetleniami. Zástancovia výchovy zase prijímajú vysvetlenia, ktoré sú príliš komplexné, hermeneutické, a to až do takej miery, že sa často stávajú vedecky neuspokojivé.⁷⁰ Taktiež bývajú relativistické a popierajúce zovšeobecnenia, pričom zdôrazňujú fragmentárnosť a lokálnu špecifickosť poznania niekedy do takej miery, že hraničia s epistemologickým relativizmom.

Evolučné vysvetlenia nie sú, alebo by nemali byť, prezentované iba v pojmoch a termínoch nižšej úrovne popisu javov (napríklad gény alebo chemické procesy). Ako sme videli vyššie, nekritické aplikovanie biologických a evolučných koncepcií pri vysvetľovaní ľudského správania sa, môže vyústiť v redukcionistické a mylné interpretácie. Genetická/biologická fitness chovania je výsledok rozhodnutí, ktoré podľa Barretta, Dunbara a Lycetta vyžaduje pre vysvetlenie určitý typ kognitívnych mechanizmov, a to v kontexte veľkého množstva ekologických, demografických,

⁷⁰ LIPPA, A. Richard. *Poblaví: príroda a výchova*. Praha: Academia. 2009, s. 303-304.

sociálnych a kultúrnych faktorov.⁷¹ Napríklad, aké druhy správania je možné pozorovať v konkrétnej spoločnosti, povedzme v prípade biologických súrodencov, je okrem evolučne vyvinutých tendencií závislé aj od kultúrnych, sociálnych, ekonomických a ekologických faktorov.

Ako som sa snažil ukázať záujem o výskum príbuzenstva a rodiny je spätý s formovaním sociokultúrnej antropológie ako samostatnej vednej disciplíny. Súčasná štúdiá príbuzenstva v antropológii sa vyznačujú rôznorodými teoretickými prístupmi a interdisciplinárntou. Zároveň sa rozvíja aj evolučný prístup pri výskume rodiny a príbuzenstva, napríklad v evolučnej demografii a v evolučnej antropológii. V rámci nich sa bádatelia zaoberajú aj výskumnými otázkami týkajúcimi sa antropológie príbuzenstva a rodiny.⁷²

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Literatúra

- BARRETT, Louise – DUNBAR, Robin – LYCETT, John. *Evoluční psychologie člověka*. Praha: Portál. 2007.
- BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *Culture and the evolutionary process*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1985.
- BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *Not by genes alone: how culture transformed human evolution*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 2008.
- BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *The origin and Evolution of Cultures*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- BUSS, M. David. *Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind*. 3ed. London: Pearson, 2008.
- BUSS, M. David. *The evolution of desire: Strategies of human mating (Revised Edition)*. New York: Free Press. 2003.
- DALY, Martin - SALMON, Cathrine – WILSON, Margo. Kinship: The conceptual hole in psychological studies of social cognition and close relationships. In: SIMPSON, Jeffrey – KENRICK , Douglas. (eds.). *Evolutionary social Psychology*. Mahwah, NJ: Erlbaum, 1997. s. 265-296.

⁷¹ BARRETT, Louise – DUNBAR, Robin – LYCETT, John. *Evoluční psychologie člověka*. Praha: Portál. 2007, s. 35.

⁷² HILL, Kim – HILLARD, Kaplan. Life history theory and anthropology. In: *Annual Review of Anthropology*, r. 28, 1999, s. 397–430; LEVITIS, Abraham, Daniel. Evolutionary Demography. In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Second edition. WRIGTH, D. James (eds.). 2015, s. 413-419; MACE, Ruth. When not to have another baby: An evolutionary approach to low fertility. In: *Demographic Research*, r. 30, 1/2014, s. 1074-1096; UHRIN, Michal. Starorodičovstvo z evolučnej perspektívy. In: *Slovenský Národopis*, r. 68, 1/2020, s. 68-83; UHRIN, Michal. Evolučný prístup v demografii. In: TIŠLIAR, Pavol (eds.) *Populačné štúdie Slovenska 13* [elektronický dokument], Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2020, s. 5-19.

- DARWIN, Charles. *O Pôvode druhov*. Bratislava: Kalligram, 2006.
- DARWIN, Charles. *Opísavodu človeka*. Praha: Academia, nakladatelství Československé Akademie věd, 1970.
- DAWKINS, Richard. *Príběh předka: Pouť ke úsvitu života*. Praha: Academia. 2008.
- DAWKINS, Richard. *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press, 1976.
- DENNETT, Clement, Daniel. *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life*. England: Penguin Books. 1996.
- ERICKSON, A. Paul – MURPHY, D. Liam. *A History of Anthropological Theory*. Calgary: Broadview Press. 2003.
- ERICKSON, A. Paul – MURPHY, D. Liam. *A History of Anthropological Theory*, 5th edition. Toronto: University of Toronto Press. 2017.
- FLEGR, Jaroslav. *Úvod do evoluční biologie*. Praha: Academia. 2007.
- FORTES, Meyer. *The Web of Kinship among the Tallensi*. London: Routledge, 1949. sch
- FOX, Robin. *The Keresan Bridge: A Problem in Pueblo Ethnology*. London School of Economics Monographs on Social Anthropology. Berg Publishers. 1967.
- HAMILTON, D. William. The genetical evolution of social behaviour I. In: *Journal of Theoretical Biology*, r. 7. 1/1964, s. 1-16.
- HAMILTON, D. William. The genetical evolution of social behaviour II. In: *Journal of Theoretical Biology*, r. 7. 1/1964, s. 17-52.
- HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie. *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- HILL, Kim – HILLARD, Kaplan. Life history theory and anthropology. In: *Annual Review of Anthropology*, r. 28, 1999, s. 397–430.
- HRDY, Sarah. Blaffer. *Mother nature: A History of Mothers, Infants and Natural Selection*. New York: Pantheon, 1999.
- HRDY, Sarah. Blaffer. *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press, 2009.
- CHAGNON, A. Napoleon – IRONS, William, (eds.). *Evolutionary biology and human social behavior: An anthropological perspective*. London: Duxbury Press.
- CHAGNON, A. Napoleon. *Studying the Yanomamo*. New York: Holt, Rinehart and Winston. 1974.
- CHAGNON, A. Napoleon. *Yanomamo, the fierce people*. New York: Holt, Rinehart and Winston. 1968.
- CHAGNON, A. Napoleon. *Yanomamo: The Last Days of Eden*. California: Harvest Books, 1992.
- JONES, Doug. Socially Enforced nepotism: How norms and reputation can amplify kin altruism. In: *PLoS ONE* r. 11, 6/2016, s. 1-13.

- JONES, Doug. The generative psychology of kinship: Part 1. Cognitive universals and evolutionary psychology. In: *Evolution and Human Behavior*, r. 24, 4/2003, s. 303-319.
- JONES, Doug. The generative psychology of kinship: Part 2. Generating variation from universal building blocks with Optimality Theory. In: *Evolution and Human Behavior*, r. 24, 5/2003, s. 320-350.
- KANOVSKÝ, Martin. *Kultúrna a sociálna antropológia: Osobnosti a Teórie*. Bratislava: Chronos, 2004.
- KUNDT, Radek. *Contemporary Evolutionary Theories of Culture and the Study of Religion*. London: Bloomsbury, 2015.
- LARSON, J. Edward. *Evolúcia: Neobyčajná história jednej vedeckej teórie*. Bratislava: SLOVART, 2006.
- LEACH, Edmund. *Pul Eliya: A Village in Ceylon*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- LÉVI-STRAUSS, Claude. *Structural Anthropology*. New York: Basic Books, 1958.
- LÉVI-STRAUSS, Claude. *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon Press, 1971.
- LEVITIS, Abraham, Daniel. Evolutionary Demography. In: WRIGTH, D. James (eds.). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Second edition, 2015, s. 413-419.
- MACE, Ruth. When not to have another baby: An evolutionary approach to low fertility. In: *Demographic Research*, r. 30, 1/2014, s. 1074-1096.
- MALINOWSKI, Kasper, Bronislaw. *Sex and Repression in Savage Society*. London: Routledge, Taylor & Francis, 2001.
- MALINOWSKI, Kasper, Bronislaw. *The Family among the Australian Aborigenes. A sociological Study*. London: Hodder & Stoughton. 1913.
- MALINOWSKI, Kasper, Bronislaw. *The Sexual Life of Savages in North Western Melanesia*. London: Routledge, Kegan & Paul, 1987.
- MEAD, Margaret. *Coming of Age in Samoa*. US: William Morrow and Co. 1928.
- MEAD, Margaret. *Male and female: a study of the sexes in a changing world*. New York: Harper Collins: William Morrow, 1949.
- MEAD, Margaret. *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York: Harper Collins: William Morrow, 1935.
- NEEDHAM, Rodney. Polythetic Classification: Convergence and Consequences. In: *Man*, r. 10, 3/1975, s. 249-269.
- NEEDHAM, Rodney. *Remarks and Invetions. Sceptical Essays on Kinship*. London: Routledge, 1974.

- OVERING, Joanna – FORTIS, Paolo – MARGIOTTI, Margherita. Kinship in Anthropology. In: WRIGHT, D. James (eds.). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Second Edition, 2015, s. 36-43.
- PARKIN, Robert. *Relatedness as Transcendence: On The Renewed Debate Over The Meaning of Kinship*. 2013. Online dostupné na: https://www.anthro.ox.ac.uk/sites/default/files/anthro/documents/media/jaso5_1_2013_1_26.pdf
- PIPATTI, Otto. *Morality Made Visible: Edward Westmarck's Moral and Social Theory*. Routledge: London, Taylor & Francis Group, 2019.
- PULMAN, Bertrand. Malinowski and Ignorance of Physiological Paternity. In: *Revue française de sociologie*, r. 45 supplement, 5/2004, s. 125-146.
- RADCLIFFE-BROWN, Reginald, Alfred – FORDE, Daryll. *African Systems of Kinship and Marriage*. London: Routledge. 2015.
- RADCLIFFE-BROWN, Reginald, Alfred. The Mother's Brother in South Africa. In: *South African Journal of Science*, r. 21, 1924, s. 542-555.
- RIDLEY, Matt. *Červená královna: Sexuálna a vývoj ľudskej príroty*. Praha: Portál. 2007.
- SAHLINS, Marshal. *The use and abuse of biology: An Anthropological Critique of Sociobiology*. Michigan: University of Michigan Press. 1976.
- SANDERSON, K. Stephen. Edward Westmarck: The First Sociobiologist. In: HOPCROFT, L. Rosemary (eds.). *Oxford Handbook of Evolution, Biology, and Society*, 2018, s. 63-86.
- SCHNEIDER, D. 1984. *A Critique of the Study of Kinship*. Ann Arbor: The university of Michigan Press.
- SKUPNIK, Jaroslav. *Antropologie príbuzenství: Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství. 2010.
- SOUKUP, Martin. *Antropologie: teorie, koncepty osobnosti*. Pavel Mervart: Univerzita Palackého v Olomouci, 2018.
- SOUKUP, Martin. *Kulturologie: biokulturologická perspektiva*. Červený Kostelec: Pavel Mervart 2011.
- SOUKUP, Václav. *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál. 2000.
- SOUKUP, Václav. *Dejiny Antropologie: Encyklopedický přehled dejiny fyzické antropologie, paleoantropologie, sociální a kulturní antropologie*. Praha: Karolinum. 2004.
- SYMONOLEWICZ, Konstantin, Symmons. On Malinowski, Frazer and Evolutionism. In: *Current Anthropology*, r. 9, 1/1968, s. 66-68.
- UHRIN, Michal. Evolučný prístup v demografii. In: TIŠLIAR, Pavol (eds.) *Populačné štúdie Slovenska 13* [elektronický dokument], Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2020, s. 5-19.
- UHRIN, Michal. Starorodičovstvo z evolučnej perspektívy. In: *Slovenský Národopis*, r. 68, 1/2020, s. 68-83.

M. Uhrin: Úvaha o evolúcii a biológii v antropologickom výskume rodiny a príbuzenstva

VODÁKOVÁ, Olga – SOUKUP, Václav – VODÁKOVÁ, Alena (ed.). O. *Sociální a kulturní antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství 2000.

WILLIAMS, C. George. *Plán a účel v přírodě: O modernej evolučnej teórii*. Bratislava: Kalligram. 2002.

WILSON, O. Edward. *Sociobiology: The New Synthesis*. United States: Oxford University Press, 1975.

Internetové zdroje

<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095507933>

Vedecko-výskumná činnosť manželov Beranekovcov na Slovensku v prvej polovici 20. storočia so zameraním na komunitu nemecky hovoriacich drevorubačov – huncokárov

Pavol Krajčovič

Mgr. Pavol Krajčovič, PhD.
University of Ss. Cyril and Methodius
Faculty of Arts
Department of Historical Sciences and Central European Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovakia
e-mail: pavol.krajcovic@ucm.sk

Populačné štúdie Slovenska 14:27-52

The scientific-research activity of the Beranek couple in Slovakia in the first half of the 20th century with a focus on the community of German-speaking lumberjacks - huncokars

This paper deals with the research of german speaking community of woodsmen – huncokars, from the perspective of Sudeten German ethnographers, Franz Josef Beranek and Hertha Wolf-Beranek. The first part is focused on the historico-geographical characteristics of huncokar settlements. The second part deals with the persons of Beraneks and their professional careers. The third part deals with the research of Beraneks, which was explicitly focused on ethnographic group of huncokars. Main goal of my study is analysis of scientific literature, articles or monographies written by Beranek and his wife, which deals with the huncokars primarily or secondarily.

Keywords: Franz Josef Beranek, Hertha Wolf-Beranek, huncokars, ethnographic research, Nazi Germany

Úvod

Prvá Československá republika (1918 - 1938) bola štátom, v ktorom žilo viacero národnostných menšín a etnických skupín. K nim patrila aj viac než trojmiliónová nemecká menšina. Medzi českými, moravskými, sliezskymi a slovenskými Nemcami však existovali isté odlišnosti. Nemecké obyvateľstvo na Slovensku totiž nikdy neobývalo súvislé územie. Z historicko-geografického hľadiska je tak možné hovoriť o troch regiónoch a niekoľkých ich subregiónoch. Sú to: 1, Okolie Bratislavy s priľahlými obcami. 2, Hauerland – Kremnicko - pravnianska oblasť so strediskami v Kremnici, v Nitrianskom Pravne a Handlovej. 3, Na východnom Slovensku bol centrom nemeckého osídlenia Spiš. Z hľadiska charakteru ekonomických aktivít nemeckého obyvateľstva, ale aj podľa miesta a času osídlenia, sa táto oblasť členila na dva subregióny - Horný a Dolný Spiš. K Dolnému Spišu býva zaraďované aj mierne excentricky lokalizované údolie

Bodvy.¹ Ďalší príslušníci nemeckej menšiny žili roztrúsene v iných oblastiach Slovenska. Tieto oblasti neboli kultúrne homogénne, ale navzájom sa odlišovali rôznymi kultúrnymi rysmi a pod., čo malo vplyv aj na ich identifikáciu.²

V novom štáte sa pre nemeckú menšinu vytvorili viaceré alternatívy predovšetkým v oblasti kultúrneho rozvoja, vzdelávania v materinskom jazyku a spolkovéj činnosti. Hlavnými nositeľmi kultúrno-osvetovej činnosti Nemcov žijúcich v Československu sa postupne v priebehu dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia stávali zástupcovia sudetonemeckých národno-vzdelávacích inštitúcií. Od roku 1920 začali členovia týchto inštitúcií prichádzať aj na územie Slovenska. Medzi nimi sa nachádzali predovšetkým skupiny študentov z nemeckých škôl v Prahe a Brne.³ Tí v časoch žatevných prác prichádzali do obcí, ktoré mali silné nemecké zastúpenie. Ich následná činnosť bola zameraná na prednášky týkajúce sa histórie nemeckého národa, zvykoslovia a taktiež ľudových tradícií. Pamätný bol predovšetkým zájazd v roku 1925 organizovaný nemeckým študentským spolkom *Wolframbruder*, na ktorého čele bol sudetonemecký historik Eduard Winter. Informácie získané z tejto výskumnej cesty boli o rok neskôr zhrnuté v zborníku s názvom *Nemci na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi (Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorussland)*.⁴

Dôležitosť kultúrnej politiky v zahraničí si uvedomovali aj Nemci žijúci vo vtedajšej Weimarskej republike (1918 - 1933). Postupne tak začali vznikáť viaceré kultúrne a celonárodné organizácie. Najznámejším z nich bol *Nemecký zahraničný ústav (Deutsches Auslandsinstitut -DAI)*, ktorý bol založený už v roku 1917 v Štutgarte.⁵ Podstatou práce DAI bolo zhromažďovanie informácií a poznatkov o zahraničnom Nemectve. Až do nástupu nacizmu sa ústav snažil orientovať predovšetkým na demokratické kruhy v nemeckej politike a vyvarovať sa tak stykom s krajne pravicovými stranami či organizáciami. DAI vydával časopis *Zabranění Nemci (Der Auslanddeutsche)*, v ktorom sa pravidelne publikovali informácie aj o Nemcoch žijúcich na Slovensku.⁶

Zásadný zlom nastal v tridsiatych rokoch 20. storočia. V tom čase už boli národno-vzdelávacie inštitúcie a z nich vychádzajúce publikačné výstupy výraznou mierou ovplyvnené nacistickou ideológiou, prenikajúcou z vtedajšej Tretej ríše

¹ KÁRPÁTY, Peter. Karpatskí Nemci a nemecká otázka na Slovensku. In: *Folia geographica*, 2002, roč. 38, č. 6, s. 41-53.

² ĎURKOVSKÁ, Mária. Proces maďarizácie spíšských Nemcov a ich postoj ku vzniku Československej republiky. In: *Slezský sborník*, 2009, roč. 107, č. 1, s. 1-14.

³ HORVÁTHOVÁ, Margaréta. *Nemci na Slovensku: etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia, remesiel a odievania*. Komárno : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2002, s. 109.

⁴ WINTER, Eduard et al. *Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorussland*. Münster : Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1926, 98 s.

⁵ KOVÁČ, Dušan. *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871 - 1945)*. Bratislava : Veda, 1991, s. 37.

⁶ Tamže, s. 49.

(1933 – 1945). K najznámejším sudetonemeckým inštitúciám, ktoré mali dosah aj na územie Slovenska, patrili predovšetkým: *Sudetonemecký vlastivedný ústav (Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung)*⁷ a *Sudetonemecký ústav pre výskum krajiny a ľudu (Sudetendeutsche Anstalt für Landes- und Volksforschung)*.⁸

Mimo územia vtedajšieho Československa patrili po roku 1933 k najdôležitejším inštitúciám venujúcim sa zahraničnému Nemectvu, tzv. *Nemecké bádateľské spoločnosti (Volksdeutsche Forschungsgemeinschaften)*. Pre československé územie boli príslušné ich pobočky: viedenská *Jubo- východonemecká bádateľská spoločnosť (Sudostdeutsche Forschungsgemeinschaft - SOFG)* a berlínska *Severo- východonemecká bádateľská spoločnosť (Nord- und Ostdeutsche Forschungsgemeinschaft - NOFG)*. Viedenská centrála spravovala Slovensko a južné oblasti Čiech a Moravy, zatiaľ čo ostatné územie českého priestoru spadalo pod kompetencie NOFG. Rozdelenie pôsobností však nevylučovalo kooperáciu a spoluprácu Berlína a Viedne.⁹

V tomto období sa po prvý raz začali v odborných štúdiách, predovšetkým vlastivedného zamerania, kontinuálne spomínať aj nemecký hovoriaci drevorubači

⁷ Tento ústav bol oficiálne založený v roku 1925 a nasledujúcich pätnásť rokov organizoval viacero projektov sudetonemeckého výskumu, v rozsahu od vlastivedy, histórie, kultúrnych dejín, národopisu a archeológie. Pozri: NĚMEC, Jiří. Eduard Winter 1896 - 1982. *Zpráva o originalitě a přizpůsobení se sudetonemeckého historika*. Brno : FF Masarykova univerzita, 2017, s. 53; Sudetonemecký vlastivedný ústav súčasne riadil a podnecoval prácu tzv. krajských spolupracovníkov, ktorí sa ako amatéri venovali drobnej vlastivednej práci. V ústave pôsobili takmer výhradne čestní členovia a osoby, ktoré nepatrili k úradníctvu. Zásadné a určujúce postavenie mal historik a germanista Eric Gierach, ktorý bol zároveň profesorom nemeckého jazyka a literatúry na Nemeckej Karlovej univerzite v Prahe. Ústav viedol až do novembra 1938, a to napriek tomu, že od roku 1936 pôsobil v Mníchove. Pozri: JOSEFOVIČOVÁ, Milena. *Německé vědecké instituce v Liberci 1923 - 1945: od vlastivedy ke nacistickému „bádání o zemi a lidu“*. Praha : Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2014, s. 9.

⁸ Ústav bol v prevádzke v rokoch 1938 až 1946. V časovom období 1940 – 1945, však bol transformovaný podľa politických požiadaviek nacistického Nemecka. Do výskumu tu bolo zapojených viac než tristo bádateľov. Bola to podstatná časť vtedajších popredných sudetonemeckých odborníkov. Súviselo to s dobovým trendom centralizácie výskumu v mimo univerzitných inštitúciách. Pozri: JOSEFOVIČOVÁ, Milena. *Německé vědecké instituce...*, s. 12-13.

⁹ KONRÁD, Ota. *Dějepisectví, germanistika a slavistika na Německé univerzitě v Praze 1918 – 1945*. Praha : Karolinum, 2011, s. 73; Postupne na konci tridsiatych rokov prevzalo kontrolu nad väčšinou skupín a organizácií, venujúcich sa zahraničnému Nemectvu, tzv. *Stredisko na podporu etnických Nemcov (Volksdeutsche Mittelstelle – VoMi)*. Jeho prioritnou úlohou bola centralizácia a dohľad nad všetkými organizáciami a aktivitami, ktoré sa v nemeckej sfére vplyvu týkali etnických Nemcov žijúcich v zahraničí. V jej riadiacich štruktúrach sa presadili členovia SS a NSDAP. Pozri: SCHMALTZ, Eric. The „Long Trek“: The SS Population Transfer of Ukrainian Germans to the Polish Warthegau and Its Consequences, 1943-1944. In: *Journal of the American Historical Society of Germans from Russia*, 2008, roč. 31, č. 3, s. 1-23; Na čele VoMi stál od roku 1937, SS generálplukovník (Obergruppenführer) Werner Lorenz. Od sedemnásteho do devätnásteho januára 1943 bol na oficiálnej návšteve Slovenska. Cieľom jeho návštevy bola predovšetkým nemecká menšina a informácie o verbovaní dobrovoľníkov do Zbraní SS (Waffen-SS). Aj z tohto dôvodu navštívil Nemcov žijúcich na Žitnom ostrove. Pozri: SS-Obergruppenführer Lorenz in der Slowakei. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 4, s. 4.

- huncokári, žijúci predovšetkým na území pohoria Malých Karpát.¹⁰ Ich najrozsiahlejší výskum je spojený so sudetonemeckým lingvistom a etnografom Franzom Josefom Beranekom (1902 - 1967). Spolu s ním sa na výskume danej etnografickej skupiny, istou mierou podieľala aj jeho manželka a taktiež etnografka a germanistka, Hertha Wolf-Beranek (1912 - 1977).

V rámci môjho príspevku sa zaoberám osobami Beranekovcov a taktiež ich výskumom huncokárov. Cieľom môjho príspevku je analýza odborných prác, článkov či monografií Beranekovcov, ktoré sa huncokármi zaoberajú primárne alebo sekundárne. Väčšina autorov sa doteraz zaoberala, buď ich aktivitami na Slovensku vo všeobecnosti alebo ich spojitosťou s nacistickým režimom Tretej ríše. Metodický postup s cieľom analyzovať huncokársky výskum Beranekovcov tvoria predovšetkým: a, Heuristika ako metóda získavania a triedenia historických prameňov a informácií.

b, Kritická analýza prameňa a jeho následná interpretácia – Zhromaždené pramene získané heuristikou je nevyhnutné zhodnotiť z hľadiska ich historickej hodnoty, pravosti, vierohodnosti a vyťažiť z nich maximum, čo sa dá pre poznanie historickej skutočnosti. Z hľadiska môjho výskumu, je kritická analýza dôležitým prvkom na skúmanie objektívnej historickej reality. Výskumy a z nich vychádzajúce práce sudetonemeckých autorov totiž boli od tridsiatych rokov 20. storočia poznačené nacistickou ideológiou.

c, Biografická metóda – V práci som sa snažil využiť aj biografickú metódu. Jej cieľom bolo vypracovať individuálnu biografu, ktorá by ukázala život Franza Josefa Beraneka a jeho manželky Herthy Wolf-Beranekovej v širších súvislostiach doby a prostredia. Postupoval som pri tom chronologicky od ich narodenia až po smrť, čo považujem v tomto prípade za najvhodnejšie. Tento manželský pár je zaujímavé sledovať z pohľadu života typických predstaviteľov sudetonemeckej inteligencie, narodenej po roku 1900. Patrili k mladšej generácii, ktorá bola v pomerne mladom veku zasiahnutá nacistickou ideológiou a tej neskôr z časti podriadila aj svoj vlastný výskum. Aj z tohto dôvodu sa javí byť príhodné sledovať životné osudy a postupný myšlienkový vývin týchto ľudí, z ktorých výsledkami bádateľskej práce sa dodnes stretávajú odborníci na lingvistiku, germanistiku, etnológiu, históriu, či dokonca judaistiku.

d, Vyššie uvedené metodické postupy mi umožnili syntetizovať a zároveň koncipovať výsledky môjho výskumu.

¹⁰ Ako prvý ich spomenul sudetonemecký historik Eugen Lemberg vo svojom článku s názvom *Národopisný prehlad (Volkskundliche Übersicht)* z roku 1926. Podľa neho pochádzali huncokári predovšetkým zo severnej Moravy a Sliezska. Pozri: LEMBERG, Eugen. Volkskundliche Übersicht. In: WINTER, Eduard et al. *Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorussland*. Münster : Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1926, s. 41-43.

Historicko-geografické súvislosti huncokárskeho osídlenia

V časti odbornej literatúry zaoberajúcej sa otázkou príchodu nemecky hovoriacich drevorubačov na územie súčasného juhozápadného Slovenska, sa ich príchod dáva predovšetkým do súvislosti s tzv. privátnou kolonizáciou špachtického rodu Pálfiovcov. V 18. storočí totiž boli najväčšími pozemkovými vlastníkami v rámci vtedajšej bratislavskej stolice.¹¹ Z veľkej časti však ich príchod mohol súvisieť taktiež s merkantilistickou politikou vládnucej Habsburskej dynastie, ktorá sa usilovala o hospodárske využitie dovtedy príliš nevyužívaných lesných priestorov.¹²

Otázka pôvodu huncokárskeho obyvateľstva je nejednoznačná. Prichádzali najmä z alpských oblastí rakúskych a nemeckých krajín. Najčastejšie sa spomedzi týchto krajín spomína Bavorsko, Štajersko, Tirolsko či Horné a Dolné Rakúsko.¹³ Časť drevorubačov však podľa tradície pochádzala taktiež z nemecky hovoriacich oblastí Moravy a Sliezska.¹⁴ Na územie pohoria Malých Karpát prichádzali huncokári v rámci viacerých kolonizačných etáp. Tie započali od prvej polovice 18. storočia a pokračovali až do začiatku 19. storočia.¹⁵

Huncokári boli zameraní najmä na prácu v lesnom hospodárstve. Zaoberali sa drevorubačstvom, pálením dreveného uhlia, rezbárstvom, šindliarstvom, kolárstvom a pod. Časť z nich taktiež vykonávala profesiu hájnikov, horárov či poľovníkov. Nebudovali žiadne osady. Po svojom príchode žili na rozptýlených usadlostiach nachádzajúcich sa v horskom prostredí malokarpatského pohoria. S pomocou panstva si vybudovali drevené domy, s dvoma až štyrmi bytmi. Nachádzala sa v nich izba, pitvor, kuchyňa a komora. Tieto domy dostávali drevorubači do bezplatného užívania v konkrétnej lokalite, na akú sa vzťahovala ich práca.¹⁶ Výnimkami spomedzi huncokárskych usadlostí sú lokality Modra – Na Piesku a Rybníček. Tieto sídla totiž boli tvorené zhlukom niekoľkých obydľí, ku ktorým prislúchali záhrady.¹⁷

¹¹ PÖSS, Ondrej – FIEO, Rastislav. *Huncokári - Pudia z našich bór: sprievodca po expozícii*. Bratislava : Slovenské národné múzeum - Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2017, s. 12.

¹² MAREK, Miloš. *Národnosti Uhorska - Vysokoškolský učebný text*. Trnava : FF v Trnave, 2011, s. 285-286.

¹³ PÖSS, Ondrej. *Huncokári...*, s. 5.

¹⁴ FOCHLER-HAUKE, *Gustav*. *Deutscher Volksboden und Deutsches Volkstum in der Tschechoslowakei: Eine geographisch-geopolitisch Zusammenschau*. Heidelberg : Kurt Vowinkel, 1937, s. 174.

¹⁵ SLOBODOVÁ NOVÁKOVÁ, Katarína – KRAJČOVIČ, Pavol. Rozšírenie kultu sv. Vincenta na Slovensku a v Rakúsku ako výsledok migrácií alpských drevorubačov v priebehu 18. storočia. In: *Slovenský národopis*, 2020, s. 7-28.

¹⁶ KRAJČOVIČ, Pavol. Problematika huncokárskeho osídlenia v Malých Karpatoch na starých mapách. In: ČÍHAL, Petr et al. *My a Oni – Domáci a cizí v lidové tradici*. Uherské Hradiště : Slovákcké muzeum v Uherském Hradišti, 2019, s. 133-142.

¹⁷ SCHEWITZ, Ilona. *Pressburg und Umgebung: Lage, Wirtschaft und Deutschum*. Tübingen : Günthers Buchdruckerei, 1932, s. 80.

Podľa prvých údajov z konca 18. storočia žilo v Malých Karpatoch približne päťsto huncokárov. V prvej polovici 20. storočia sa ich počet zvýšil na takmer osemsto osôb.¹⁸ Krátko pred rokom 1850 sa časť huncokárskej populácie presunula na územie Považského Inovca. Obývali tu opustené kopanice alebo zakladali nové drevorubačské usadlosti.¹⁹ Podľa najnovších zistení však huncokári v približne rovnakom čase kolonizovali taktiež pohoria Strážovských vrchov, Tribeča a Pohronskeho Inovca.²⁰ Prvé dcérske osídlenie malokarpatských huncokárov sa však nachádzalo v dvadsiatych rokoch 19. storočia, v dnes už zaniknutej osade Dič, nachádzajúcej sa necelých šesť kilometrov juhovýchodne od Hlohovca.²¹

Počas obdobia existencie prvej Československej republiky nastalo narušenie tradičného spôsobu huncokárskeho života. Deti boli nútené dochádzať do škôl nachádzajúcich sa v spádových obciach a meniť sa začal taktiež celý systém lesných prác.²² Po skončení druhej svetovej vojny bola značná časť huncokárov v dôsledku tzv. Benešových dekrétov, vysídlená do Nemecka a Rakúska.²³ Tí čo ostali naďalej žiť na Slovensku sa museli prispôbiť novým celospoločenským pomerom. Ich potomkovia sa v súčasnej dobe hlásia ku kultúrnemu odkazu svojich predkov, identifikujú sa s nimi a snažia sa o revitalizáciu.²⁴

Beranekovci a ich kariéra

Franz Josef Beranek sa narodil ôsmeho augusta 1902 v juhomoravskej Břeclavi. Napriek tomu, že mal po oboch rodičoch český, resp. moravský pôvod, v dospelosti sa hrdo hlásil k nemeckej identite.²⁵ Po absolvovaní maturity na nemeckom štátnom gymnáziu v Břeclavi, začal študovať germanistiku a slavistiku vo Viedni. Spomedzi všetkých vedných disciplín ho však zaujímala najmä *nauka o nárečiach* (*Mundartkunde*). Po dvoch rokoch začal študovať na Nemeckej Karlovej univerzite

¹⁸ SLOBODOVÁ NOVÁKOVÁ, Katarína. Partnerský a erotický život v špecificky izolovanom horskom prostredí. In: ČÍHAL, Petr et al. *Erotika v lidové kultúre. Uherské Hradiště : Slovákcké muzeum v Uherském Hradišti*, 2017, s. 67-80.

¹⁹ KRAJČOVIČ, Pavol. Sídla nemeckých drevorubačov - Huncokárov na území Považského Inovca. In: CINTULA, Igor et al. *LOQUERE: interdisciplinárna doktorandská konferencia: zborník príspevkov*. Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2020, s. 21-30.

²⁰ KRAJČOVIČ, Pavol. Sídla huncokárov na území Považského Inovca, Strážovských vrchov a Tribeča vo svetle písomných prameňov. In: *Etnologické rozpravy*, 2020, roč. 27, č. 2, s. 49-75.

²¹ Tamže, s. 49-75.

²² HORVÁTHOVÁ, Margaréta. Nemci na Slovensku..., s. 30.

²³ KRAJČOVIČ, Pavol. Problematika huncokárskeho osídlenia..., s. 133-142.

²⁴ LENOVSÝ, Ladislav. The language, identity and culture of ethnic minorities in the Central European contexts. In: *Xlinguae, European scientific language journal*, 2018, roč. 11, č. 4, s. 125-142.

²⁵ NOVOTNÝ, René. *Národnosť, rasa a pospolitost. Německé obyvatelstvo v Protektorátu Čechy a Morava*. Disertační práce. Pardubice : Univerzita Pardubice, 2019, s. 346.

v Prahe, kde následne získal doktorát z filológie.²⁶

Počiatky jeho bádateľských aktivít sa viažu k južnej Morave, kde vykonával terénny výskum prostredníctvom návštevy viacerých usadlostí, na ktorých žilo najmä nemecky hovoriace obyvateľstvo. Zaujímal sa predovšetkým o ich nárečie. Údaje zo svojich výskumov následne v roku 1936 spracoval vo svojej monografii s názvom: *Nárečie z južnej Moravy: Fonetika (Die Mundart von Südmähren: Lautlehre)*.²⁷ V tom istom roku sa odsťahoval do Pardubíc, kde sa začal zaujímať o tamojšie zanikajúce nemecké osídlenie.²⁸ Zaujímavý je taktiež vzťah Beraneka k židovskému jazyku – jidiš. Počas návštevy Podkarpatskej Rusi ho tento jazyk zaujal natoľko, že po následných cestách po Poľsku, Maďarsku a Baltských štátoch sa stal jedným z najznámejších odborníkov na jidiš v rámci celej stredovýchodnej Európy.²⁹ V tomto období svoje bádanie vykonával ako člen *Sudetonemeckého vlastivedného ústavu*.³⁰ Neskôr pracoval aj v *Sudetonemeckom ústave pre výskum krajiny a ľudu*.³¹

Kariéra Beraneka však nie je spojená len s jeho vedeckým výskumom. Prejavoval sympatie k rozmáhajúcej sa *Sudetonemeckej strane (Sudetendeutsche partei)* a v roku 1938 sa pridal aj k sudetonemeckým bojovým skupinám pôsobiacim v pohraničí. V tom

²⁶ SCHWARZ, Ernst. Nachruf – Franz J. Beranek (8. 8. 1902 – 11. 8. 1967). In: BOSL, Karl et al. *Die Jahrbücher des Collegium Carolinum. Forschungsstelle für die böhmischen Länder. Band 9*. München : Verlag Robert Lerche, 1968, s. 401-403.

²⁷ BERANEK, Franz Josef. Grundsätzliches zur südmährischen Mundartforschung. In: *Neues Pressburger Tagblatt*, roč. 2, č. 101, 1931, s. 12.

²⁸ NOVOTNÝ, René. *Národnost...*, s. 347.

²⁹ SCHWARZ, Ernst. Nachruf..., s. 401-403; Beranek je považovaný za výnimku spomedzi ostatných nacistických vedeckých pracovníkov. Jeho práce o jidiš sú aj v dnešnej dobe používané mnohými lingvistami zaoberajúcimi sa týmto jazykom. Pozri: HUTTON, Christopher. *Linguistics and the Third Reich: Mother-tongue fascism, race and the science of language*. London - New York : Routledge, 1999, s. 212-220; S Beranekom a jeho výskumom jidiš sa spája aj istá kontroverzia. Krátko po vojne sa totiž snažil spolupracovať s viacerými odborníkmi na jidiš, ktorí mali židovský pôvod. Viacero z nich však s ním odmietlo spolupracovať, vzhľadom na jeho angažovanie sa v rámci nacistických organizácií. Značnú pozornosť venoval Beranekovi predovšetkým židovský lingvista a zároveň spoluzakladateľ *Židovského vedeckého inštitútu (YIVO)*, Max Weinreich. Ten v roku 1956 publikoval na stránkach newyorského židovského časopisu *Forverts* dva články, v ktorých ostro kritizoval Beranekovu kariéru. Nazval ho dokonca „jedným z Hitlerových profesorov“. Beranek sa však bránil, že jeho pôsobenie v nacistických organizáciách bolo podmienené výlučne v prospech vedy. Diametrálne odlišný vzťah mal Beranek s iným židovským lingvistom, Solomonom Birnbaumom. Viedol s ním pravidelnú korešpondenciu a obaja sa do istej miery vzájomne rešpektovali. Pozri: STEINWEIS, Alan. *Studying the Jew. Scholarly Antisemitism in Nazi Germany*. Cambridge – Massachussets : Harvard University Press, 2006, s. 156.

³⁰ JOSEFOVIČOVÁ, Milena. *Německé vědecké instituce...*, s. 13.

³¹ V rámci tohto ústavu pôsobil Beranek v sekcií tzv. *Odbornej komisie pre sídelný a jazykový výskum (Kommission für Siedlungs- und Sprachforschung)*. Pozri: JOSEFOVIČOVÁ, Milena. *Německé vědecké instituce*, s. 13-14.

istom roku sa stal členom NSDAP a taktiež SA.³² Krátko po vzniku Protektorátu Čechy a Morava sa vrátil ku svojej profesii. Okrem pôsobenia v Čechách a na Morave, začínal pôsobiť taktiež na území vtedajšieho Slovenského štátu. Od roku 1942 pôsobil na vedúcej pozícii *Institútu pre výskum vlasti (Institut für Heimatforschung – IHF)* v Kežmarku.³³ Počas tohto obdobia sa prioritne venoval nemeckému osídleniu na Slovensku. Lektoroval štúdie ostatných kolegov z Inštitútu, zúčastňoval sa na viacerých vedeckých konferenciách a venoval sa písaniu vlastných odborných výstupov. V roku 1943 sa habilitoval a o rok neskôr sa stal mimoriadnym profesorom etnológie pre kmeňové dejiny Moravy na Nemeckej Karlovej univerzite v Prahe.³⁴ Kvôli práci na tému novovekého nemeckého osídlenia v Čechách nadviazal spoluprácu s *Nadáciou Reinharda Heydricha (Reinhard Heydrich - Stiftung)*.³⁵

V decembri roku 1943 Beranek opustil Slovensko a odišiel do Prahy. Po konci druhej svetovej vojny musel opustiť územie Čiech a začal pôsobiť v Hesensku a neskôr od roku 1962 taktiež na univerzite v Giessene. V tomto období pracoval predovšetkým na vydaní *Atlasu sudetonemeckého hovoreného jazyka (Atlas der Sudetendeutschen Umgangssprache)*. Prvý zväzok tohto celkovo trojzväzkového

³² Beranek už v mladosti prejavoval sympatie ku krajne pravicovým stranám, resp. spolkom. Už počas svojho viedenského štúdia sa stal členom radikálneho nacionalistického *Spolku Germanistov (Germanistverein)*. Pozri: PANCZOVÁ, Zuzana. Pôsobenie Franza J. Beranka na Slovensku v 30. a 40. rokoch 20. storočia: výskum „Huncokárov“ a Institut für Heimatforschung. In: *Ethnologia Europae Centralis: Journal of Central European Ethnology*, 2017, roč. 14, č. 1, s. 23-39.

³³ MORRISEY, Christof. Ethnic Politics and Scholarly Legitimation: The German Institut für Heimatforschung in Slovakia, 1941 - 1944. In: HAAR, Ingo et al. *German Scholars and Ethnic Cleansing, 1919 – 1945*. New York – Oxford : Berghahn Books, 2005, s. 100-110; Hlavnou náplňou práce Beraneka a jeho manželky v IHF bolo chrániť etnickú líniu inštitútu. Na rozdiel od predchádzajúceho riaditeľa Johana Liptáka, stelesňovali Beranekovci „moderný“ akademický výskum v rámci osnov Tretej ríše. Navyše boli považovaní za politicky spoľahlivejších než Lipták, ktorý bol členom spišsko-nemeckej strany orientovanej na Maďarsko. Okrem toho bol členom slobodomurárskej lóže a za manželku mal Maďarku. Pozri: FETKO, Filip. „Institut für Heimatforschung“ in Käsmark - Wissenschaftliche Einrichtung und ihre politische Funktion. In: FETKO, Filip et al. *Pocta Ivanovi Chalupeckému. Zborník príspevkov k slovenským dejinám vydaný pri príležitosti osemdesiatin doc. PhDr. Ivana Chalupeckého*. Levoča : Spišský dejepisný spolok, 2012, s. 226-235; V roku 1943 im vodca nemeckej menšiny na Slovensku Franz Karmasin poďakoval za ich angažovanosť v Kežmarku. Podľa článku v *Nemeckých hlasoch (Deutsche Stimmen)*, sa im podarilo z IHF vytvoriť centrálu všetkých vedeckých a domáчих ambícií nemeckej menšiny na Slovensku. Pozri: Aus dem Institut für Heimatforschung. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 51, s. 9.

³⁴ MORRISEY, Christof. Ethnic Politics..., s. 100-110.

³⁵ NOVOITNÝ, René. Národnosť..., s. 352-353; Nadácia Reinharda Heydricha bola v rokoch 1942/1943 – 1945, hlavnou vedeckou inštitúciou nacistického režimu v Protektoráte Čechy a Morava. Bola založená ríšskym protektorom za účelom prípravy vedeckých štúdií a podkladov pre nacistických okupantov. Pozri: NĚMEC, Jirí. Pražská věda mezi Alfredem Rosenbergem a Reinhardem Heydrichem. K prehistórii Říšské nadace Reinharda Heydricha pro vědecká bádání v Praze. In: *Studia Historica Brunensia*, 2011, roč. 58, č. 2, s. 85-105.

diela vyšiel až tri roky po jeho smrti v roku 1970. Beranek zomrel v roku 1967 v Giessene.³⁶

Hertha Wolf-Beranek sa narodila dvadsiateho štvrtého júla 1912 v Bohosudoch (Mariaschein), ktoré sú dnes súčasťou obce Krupka. Po absolvovaní gymnázia začala študovať germanistiku, slavistiku a národopis na Nemeckej Karlovej univerzite v Prahe. Štúdium ukončila v roku 1936 s vyznamenaním.³⁷ Okrem toho začala študovať aj chémiu a fyziku. V tom istom roku sa stala taktiež odbornou asistentkou profesora Gustava Jungbauera v *Archíve pre ľudové rozprávania v Prahe* (*Archiv für Volkserzählung in Prag*). Aj z tohto dôvodu bola jej dizertačná práca zameraná na folklór. Vďaka svojim početným publikáciám bola už v roku 1942 ako tridsaťročná, menovaná do komisie *Sudetonemeckého vlastivedného ústavu* v Liberci (Reichenberg).³⁸

V roku 1942 odišla spolu so svojím manželom do Kežmarku, kde sa stala vedúcou národopisného oddelenia na tamojšom Inštitúte pre výskum vlasti.³⁹ Ústredným bodom jej práce na Slovensku, bolo vypracovanie rozsiahleho národopisného *Archívu slovenského Nemectva* (*Archiv des Slowakeideutschtums*).⁴⁰ Okrem toho mali Beranekovci svojím výskumom na Spiši podporiť snahy vtedajšieho predsedu Nemeckej strany na Slovensku, Franza Karmasina. Ten od nich očakával, že svojím výskumom podporia národnobuditeľsko-emancipačné snahy a zároveň posunú počiatky nemeckej kolonizácie Spiša na skorší dátum, než bol dovtedy uvádzaný v odbornej literatúre.⁴¹ Rovnako ako jej manžel, aj Wolf-Beranek spolupracovala s niektorými nacistickými organizáciami. Známa je predovšetkým jej spolupráca s organizáciou *Dedišstvo predkov* (*Ahnenerbe*), ktorej zamestnanci boli členmi SS a zároveň podliehali aj SS jurisdikcii.⁴²

V roku 1943 musela Wolf-Beranek núteno opustiť Slovensko a spolu so svojím manželom sa načas usadili v Prahe.⁴³ Tu pracovala až do mája 1945 ako odborná

³⁶ SCHWARZ, Ernst. Nachruf..., s. 401-403.

³⁷ SCHWARZ, Ernst. Zum Tode von Dr. Hertha Wolf-Beranek (1912–1977). In: *Bohemia - Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, 1977, roč. 18, č. 1, s. 407-408.

³⁸ Tamže, s. 407-408.

³⁹ MORRISEY, Christof. Ethnic Politics..., s. 100-110.

⁴⁰ SCHWARZ, Ernst. Zum Tode..., s. 407-408.

⁴¹ FAHLBUSCH, Michael et al. *Handbuch der völkischen Wissenschaften: Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*. Berlin : Walter de Gruyter, 2017, s. 1421-1427.

⁴² PANCZOVÁ, Zuzana. Pôsobenie..., s. 23-39; Ahnenerbe zastávala významnú pozíciu pri formovaní ideológie SS. Vznikla prvého júla 1935 a za svoj cieľ si určila výskum ducha, činov a dedičstva indogermánskej nordickej rasy. Zároveň sa snažila výsledky svojich výskumov prezentovať čo najzaujímavejšou formou širokej verejnosti. Vedecké kádre spolupracujúce s Ahnenerbe sa zúčastňovali ciest do rôznych častí sveta. Cieľom týchto ciest bolo objavenie stôp, tam kedysi jestvujúcej germánskej prakultúry, zdôvodnenie rasovej superiority Germánov a vysvetlenie ich odvekého práva zohrávať vedúcu úlohu v celosvetovom merite. Pozri: GRÜNBERG, Karol. *SS – Hitlerova černá garda*. Praha : Nakladatelství Svoboda, 1981, s. 109-111.

⁴³ FETKO, Filip. Institut..., s. 226-335.

asistentka pri profesorovi slavistiky Edmundovi Schneewisovi na národopisnom oddelení Inštitútu Slavistiky na Nemeckej Karlovej Univerzite. Po odchode z Čiech, od roku 1946 pracovala spolu s Beranekom na univerzite v Giessene. Pomáhala taktiež pri zakladaní výskumného inštitútu *Collegium Carolinum*. Práve z iniciatívy tejto organizácie začal vznikať sudetonemecký slovník, na ktorom pracovali predovšetkým Beranekovci.⁴⁴ Po smrti manžela viedla prebiehajúce práce na slovníku a práve pod jej vedením pokročili práce v oblasti zberu dát a hodnotenia. Popri práci na sudetonemeckom slovníku od roku 1957 z vlastnej iniciatívy pomáhala vybudovať *Archív sudetonemeckého národopisu (Archiv für sudetendeutsche Volkskunde)*. Ako uznanie za jej akademické úspechy bola menovaná do *Komisie pre východonemecký národopis (Kommission für ostdeutsche Volkskunde)*. Na viacerých prednáškach predstavila svojim kolegom a širokému laickému publiku problematiku národopisu sudetských a slovenských Nemcov. Zomrela v roku 1977 Giessene.⁴⁵

Beranekovci a huncokári

Podľa svojich vlastných slov sa Beranek dozvedol o komunite nemecky hovoriacich drevorubačov – huncokárov, počas svojho pobytu v máji 1928 v Bratislave. Informoval ho o nich nemecký učiteľ Samuel Sandtner.⁴⁶ O dôležitosti skúmania huncokárov ho však presvedčili najmä dva články viedenského historika Wilhelma Biera. Ten na stretnutí *Nemeckého kultúrneho zväzu (Deutscher Kulturverband)* v roku 1929, predniesol poznatky o svojej ceste po malokarpatskom pohorí, počas ktorej objavil dovtedy neznáme drevorubačské usadlosti.⁴⁷

Koncom dvadsiatych, resp. začiatkom tridsiatych rokov 20. storočia vykonal Beranek niekoľko ciest po malokarpatskom pohorí, počas ktorých začal postupne spoznávať huncokárske obyvateľstvo.⁴⁸ Poznatky z týchto ciest následne spracoval v niekoľkých článkoch s rovnakým názvom: *Nemeckí drevorubači v Malých Karpatoch (Deutsche Holzhacker in den Kleinen Karpathen)*. Prvý článok z roku 1929 mal predovšetkým etnografický charakter.⁴⁹ Zaujímavé je hlavne porovnanie huncokárov

⁴⁴ SCHWARZ, Ernst. Zum Tode..., s. 407-408.

⁴⁵ Tamže, s. 407-408.

⁴⁶ BERANEK, Franz Josef. Beiträge zur Kenntnis des Volkstums der deutschen Holzhacker in den Kleinen Karpathen I. In: *Karpatenland*, 1941, roč. 12, č. 2, s. 148-155; V októbri 1928 napísal Beranek článok v ktorom uviedol, že táto *zvláštna (eigenartig)* skupina ľudí bola len nedávno predstavená sudetonemeckej verejnosti. Pozri: BERANEK, Franz Josef. Die letzten Deutschen von Ungvar. In: *Tagesbote*, 1928, roč. 78, č. 491, s. 3.

⁴⁷ BIER, Wilhelm. Von den deutschen Holzfüllern in den Kleinen Karpathen. In: *Karpatenland*, 1930, roč. 3, č. 1, s. 28-30; BIER, Wilhelm. Von deutschen Holzfüllern in den Kleinen Karpathen. In: *Der Auslandsdeutsche*, 1930, roč. 13, č. 1, s. 8-9.

⁴⁸ BERANEK, Franz Josef. Beiträge..., s. 148-155.

⁴⁹ BERANEK, Franz Josef. Deutsche Holzhacker in den Kleinen Karpathen. In: *Tagesbote*, 1929, roč. 79, č. 156, s. 3-4.

a Nemcov žijúcich v malokarpatských obciach. Najskôr ich odlišuje z hľadiska profesijného zamerania. Huncokári boli drevorubačmi alebo hájnikmi. Nemecké obyvateľstvo žijúce v obciach zas pracovalo prevažne vo vinohradníctve. Obe skupiny odlišil taktiež fyziognomicky. Drevorubači boli podľa jeho slov šľachovití a svetlí.⁵⁰ Líšili sa taktiež pôvodom. Beranek spomenul aj niektoré huncokárske usadlosti ako napríklad: Biely Kríž (Weisses kreuz), Lindava, usadlosť pri zrúcanine kláštora svätej Kataríny, usadlosti pri Plaveckom hrade a Smoleniciach. Najväčšou udalosťou huncokárov bol sviatok svätého Vincenta, počas ktorého nevykonávali žiadnu prácu.⁵¹ V obecných kostoloch boli pre nich v tento deň usporadúvané omše. Na konci článku optimisticky uviedol, že huncokári zohrávajú dôležitú úlohu v rámci ostatných nemeckých menšín žijúcich na území východnej Európy.⁵²

O rok neskôr vyšiel Beranekov článok s rovnakým titulom v denníku *Nové bratislavské noviny* (*Neues Pressburger Tagblatt*).⁵³ Článok je síce na prvý pohľad identický s tým z roku 1929, avšak verzia z roku 1930 je doplnená o viaceré nové poznatky. Podľa Beraneka bolo možné v cirkevných matrikách vtedajších slovenských obcí na okraji Malých Karpát, približne od roku 1750 nájsť viacero rodových mien, ktoré sú spájané s huncokárskym obyvateľstvom. Za typické

⁵⁰ Tamže, s. 3-4; Svetlosťou mal Beranek pravdepodobne na mysli farbu ich vlasov. Zaujímavosťou však je, že sa vyhol fyziognomickej komparácii huncokárov a Slovákov. Môže to byť spôsobené tým, že v dobe písania tohto článku, ešte vo svojich textoch nepoužíval rasovú terminológiu typickú pre nacistický režim. Po prvý raz ju použil až vo svojej štúdií z roku 1939, ktorá sa týkala pardubického jazykového ostrova. V nej uviedol, že *nemecká krv* (*deutsches blut*) tam žijúcich nemeckých osadníkov obohatila český národ. Pozri: BERANEK, Franz Josef. Geschichte der untergegangenen schlesisch-glätzschen Volksinsel bei Pardubitz in Ostböhmen. In: *Schlesisches Jahrbuch*, 1939, roč. 11, č. 1, s. 153-167; Opis niektorej z nemeckých skupín obyvateľstva zodpovedajúci nordickému ideálu nacistického režimu, nebol ničím výnimočným. V roku 1940 napísal nemecký národopisec Paul Erich Petzold o potomkoch nemecky hovoriacich habánov žijúcich vo Veľkých Levároch, že boli vysokí a blondí. Pozri: PETZOLD, Paul Erich. Die Habaner. In: *Deutsche Stimmen*, 1940, roč. 7, č. 13, s. 5; Nateraz neexistujú poznatky o tom, že by bolo huncokárske obyvateľstvo počas obdobia Tretej ríše, objektom akéhokoľvek rasového výskumu. Spôsobené to bolo pravdepodobne tým, že výskum nemeckej menšiny žijúcej na Slovensku ešte v tom období nepokročil na takú úroveň ako v iných krajinách. Rasový výskum naopak niektorí nemeckí vedci vykonali na nemecky hovoriacich drevorubačoch žijúcich v Šumave (Böhmerwald). Pozri: SITTEBERGER, Anna et al. Rassenkundliche Untersuchungen an Deutschen und Tschechen im südlichsten Böhmerwald (Quellgebiet der Moldau). In: KUMMERLÖWE, Hans et al. *Annalen Des Naturhistorischen Museums in Wien*. Wien : Selbstverlag der Wissenschaftlichen Staatsmuseum, 1941, s. 397-457.

⁵¹ Jedná sa o svätého Vincenta zo Zaragozy, ktorý bol patrónom drevorubačskej komunity v Malých Karpatoch. Pozri: SLOBODOVÁ NOVÁKOVÁ, Katarína – KRAJČOVIČ, Pavol. Rozšírenie kultu..., s. 7-28.

⁵² BERANEK, Franz Josef. Deutsche Holzhacker..., s. 3-4; Nemecká menšina žijúca na Slovensku bola podľa nacistického geopolitického členenia považovaná za súčasť juho-východoeurópskeho Nemectva. Pozri: GABZDILOVÁ, Soňa. Nemecká komunita v živote slovenskej spoločnosti 1938 – 1945. In: *Človek a spoločnosť*, 2004, roč. 7, č. 3, s. 139-151.

⁵³ BERANEK, Franz Josef. Deutsche Holzhacker in den Kleinen Karpathen. In: *Neues Pressburger Tagblatt*, 1930, roč. 1, č. 17, s. 3-4.

priezviská nemecky hovoriacich drevorubačov považoval najmä nasledovné: *Aschenschwandtner, Tanglmaier, Hirner, Graus, Reisenauer, Reisinger, Kern, Haverl, Langer, Gschill, Gschwandtner, Grosshappel, Hofer* a ďalšie.⁵⁴ Uviedol taktiež svoje domnienky o pôvode jednotlivých huncokárskych rodín. Hirnerovci a Hoferovci pochádzali z Tirolska. Reisenauerovci a Langerovci pochádzali z Moravy, resp. Sliezska. Krajinou pôvodu ostatných rodín bolo Štajersko. Aj z dôvodu rozličného pôvodu jednotlivých rodov, bola huncokárska identita podľa Beraneka vytvorená *zmlúčením* (*Verschmelzungsverzeugnis*). Ďalej uvádza, že huncokársku populáciu tvorilo takmer osemsto osôb, ktoré žili na viac než štyridsiatich usadlostiach. Vo všeobecnosti ich však považoval za ohrozenú komunitu. Napriek tomu si však dokázali uchovať svoju jedinečnosť a boli dokonca schopní ponemčiť niektorých Slovákov. Vďaka svojim pracovným kvalitám v oblasti lesného hospodárstva boli huncokári pozývaní na majetky panstiev z celej Rakúsko-Uhorskej monarchie. Z tohto dôvodu ich tak bolo možné nájsť v okolí Nitry, Olomouca, Košíc, Sedmohradska či Bukoviny.⁵⁵ Beranek taktiež vyzdvihol cudnosť huncokárskych žien.⁵⁶ Text článku je zakončený opisom jeho stretnutia so starou huncokárskou ženou. Počas rozprávania mu táto žena okrem iného povedala, že sa jej nepáči zaobchádzanie s nemeckých jazykom.⁵⁷

V roku 1931 informoval Beranek čitateľov viedenského časopisu *Kuckuck* (*Der Kuckuck*) o tom, že na Slovensku medzi Bratislavou a Myjavou žije na rozsiahlom území pomerne neznáma pracovná skupina ľudí. Od Slovákov sa odlišujú prostredníctvom svojho jazyka, obyčajov a taktiež životným štýlom.⁵⁸ Podľa Beraneka boli huncokári potomkami vojenských utečencov z alpských krajín, ktorí prišli do Malých Karpát v čase panovania rakúsko-uhorskej cisárovnej Márie Terézie. V lesoch uvedeného pohoria následne našli útočisko, prácu a novú vlasť.⁵⁹

O výsledkoch svojho výskumu huncokárskej komunity z obdobia rokov 1928 – 1930 Beranek referoval počas zasadnutia *Jubornýchodonemeckej výskumnej spoločnosti*

⁵⁴ BERANEK, Franz Josef. *Deutsche Holzhacker...*, s. 3-4.

⁵⁵ Logické vysvetlenie odchodu niektorých huncokárov ponúkol rakúsky geograf a historik Egon Lendl. Podľa neho sa viaceré rodiny nemecky hovoriacich drevorubačov presídlili z dôvodu preľudnenosti ich vtedajších usadlostí. Pozri: LENDL, Egon. *Der deutsche Volksboden im Nordkarpatenraum*. In: *Karpatenland*, 1941, roč. 12, č. 1, s. 12-20.

⁵⁶ Nacistický režim spájal cudnosť, resp. mravnosť nemeckých žien s opisom rímskeho historika Tacita, ktorý písal o nezmiešanej germánskej rase. Jeho slová boli ideológmi pohybujúcimi sa okolo ríšskeho vodcu SS Heinricha Himmlera, zneužitá na propagovanie nacistickej rasovej ideológie. Pozri: MÜNKLER, Herfried. *Němci a jejich mýty*. Praha : Rybka Publishers, 2017, s. 114.

⁵⁷ Zdôrazňovanie potreby zachovania nemeckého jazyka bolo dôležité z viacerých hľadísk. Nemeckí a sudetonemeckí národopisci na čele s Ericom Gierachom, napríklad považovali jazyk za jednu z hlavných substancií tzv. *Národnej povahy* (*Volkstum*). Pozri: BALCAROVÁ, Jitka. „*Jeden za všechny, všichni za jedno!*“ *Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“*. Praha : Karolinum, 2013, s. 50-51.

⁵⁸ BERANEK, Franz Josef. *Ein Völkerspitter*. In: *Der Kuckuck*, 1931, roč. 2, č. 39, s. 8.

⁵⁹ Tamže, s. 8.

(*Südosddeutschen Forschungsgemeinschaft*). Na tejto udalosti konanej dvadsiateho piateho septembra 1932 prednášal predovšetkým o huncokárskom nárečí.⁶⁰

Posledný článok s názvom *Nemeckí drevorubači v Malých Karpatoch*, publikoval Beranek v roku 1937 v periodiku *Volksdienst*.⁶¹ Beranek uviedol, že ak niekde v Malých Karpatoch na Čertovom kopci (Teufelsberg), pod Raštúnom (Rachsturn), v Klokočine (Klokotschina) alebo na Cerovej (Zerowa) stretnete drevorubača so sekerou na ramene alebo vezúceho ťažkú fúru dreva, pozdraví vás po nemecky. V článku sa opäť vrátil taktiež k pôvodu huncokárov. Kým v roku 1931 tvrdil, že ich predkovia boli vojenský utečenci z alpských krajín, v tejto publikácii uviedol, že to tvrdia len tzv. zlé jazyky.⁶² Oveľa pravdepodobnejšie podľa neho bolo, že Pálfiovci v danej dobe povolali z krajín spoza Moravy ľudí pracujúcich v lesnom hospodárstve spolu s ich rodinami, čo výrazne zmenilo najmä národnostné zloženie v panónskej oblasti Malých Karpát. Z hľadiska pôvodu u nich dominuje najmä stredobavorský prvok. Ďalej Beranek uvádza, že len zriedkavo sa na huncokárskych usadlostiach nachádza skupina niekoľkých domov.⁶³ Medzi výnimky patrí Rybníček alebo Modra – Na Piesku. Posledná menovaná usadlosť bola zároveň najväčším drevorubačským osídlením v celej oblasti. Vo svojej podstate boli huncokári podľa Beraneka priateľskí, veselí, zásadoví a skromní. Ich zamestnávateľia ich poznali ako kvalifikovaných pracovníkov a preto ich uprednostňovali pred Slovákmi.⁶⁴ Drevorubačská profesia sa u nich stala dedičnou a to je zároveň jeden z faktorov, ktorý prispel k zachovaniu ich charakteristických etnických prvkov. Len veľmi málo potomkov drevorubačov zanechalo svoju profesiu a stali sa z nich remeselníci či maloroľníci. Napriek odlúčenosti od drevorubačského zamestnania sa však stále cítili byť aj títo odídenci, spojení s huncokárskou komunitou.

Vo svojom texte sa Beranek zamerl aj na vyučovanie huncokárskych detí. Väčšina z nich musela navštevovať slovenské školy. Pred niekoľkými rokmi však mali drevorubačské deti možnosť vyučovania na lokalite Nová Bohatá. Táto

⁶⁰ BERANEK, Franz Josef. Beiträge..., s. 148-155; Huncokárske nárečie podľa Beraneka obsahovalo niektoré čisto (reín) juhobavorské slová. Celkovo však v ich dialekte prevládala predovšetkým *stredobavorský element (mittelbayrische Element)*. Pozri: BERANEK, Franz Josef. Deutsche Holzhacker..., s. 3-4; Výskyt juhobavorských slov v huncokárskom nárečí je možné vysvetliť aj na základe ich zmiešaného pôvodu. Juhobavorský dialekt sa totiž vyskytuje najmä v Tírolsku, odkiaľ prišli aj niektoré huncokárske rodiny. Pozri: BERANEK, Franz Josef. Das Habanerdeutsch. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 4, s. 4.

⁶¹ BERANEK, Franz Josef. Deutsche Holzhacker in den Kleinen Karpathen. In: *Volksdienst*, 1937, roč. 6, č. 20, s. 3-5.

⁶² Tamže, s. 3-5.

⁶³ Tamže.

⁶⁴ Zaujímavosťou je, že na konci dvadsiatych rokov sa Wilhelm Bier sťažoval na to, že pred huncokármi boli uprednostňovaní českí hájníci, ktorí prišli do Malých Karpát len nedávno. Podľa neho dostávali Česi omnoho väčšie deputáty než Nemci. Pozri: BIER, Wilhelm. Von den deutschen..., s. 28-30.

usadlosť ponúkala súkromné hodiny nemeckého jazyka deťom zo Starej a Novej Bohatej, Nových domov, Pariny, Saskovej a z Polámaného. Ako učiteľ tam pôsobil jeden z huncokárov, ktorému poskytla vzdelanie Pálfiiovská grófká.⁶⁵ Za smutný fakt považoval Beranek to, že na severovýchode malokarpatského pohoria ovládajú deti drevorubačov viac slovenčinu než nemčinu. Tým sa začínali vzdäť od svojej huncokárskej a zároveň nemeckej osobitosti. Na konci článku sa Beranek nevyhol istej implementácii vtedy prenikajúcej nacistickej ideológie. Huncokári podľa jeho slov dodávajú celému vnútrozemi Malých Karpát čisto nemecký charakter. To je zároveň špeciálna úloha, ktorú nemecky hovoriaci drevorubači plnia v rámci svojho vyslania na východ.⁶⁶

V roku 1941, už počas existencie Slovenského štátu, vydal Beranek monografiu s názvom: *Nemecké osídlenie bratislavského kraja (Die deutsche Besiedlung des Pressburger Grossgaus)*.⁶⁷ Rovnako ako v minulosti aj teraz vyslovil obavy o osud huncokárskeho etnika. Obával sa, že dopadnú ako habáni po ktorých podľa neho ostali len reliktý v podobe priezvisk a tri habánske dvory (Sobotište, Moravský svätý Ján, Veľké Leváre) s určitou formou obecnej správy. Za najväčší problém považoval postupnú slovakizáciu. Tá prichádzala predovšetkým zo severnej strany malokarpatského pohoria.⁶⁸ Za paradoxné pritom považuje to, že na juhu pohoria dochádzalo

⁶⁵ BERANEK, Franz Josef. *Deutsche Holzhacker...*, s. 3-5; Huncokárske deti boli takmer dvesto rokov vyučované tzv. potulným učiteľom. Vyučoval za stravu a nocľah. Pozri: GRAF PÁLFFY VON ERDÓD, Paul. *Abschied von Vorgestern und Gestern*. Stuttgart : Schuler Verlag, 1961, s. 57-58; Tento typ vyučovania prestal fungovať približne v prvých rokoch existencie prvej Československej republiky. Pozri: BIER, Wilhelm. *Von den deutschen...*, s. 28-30.

⁶⁶ Pod týmto slovným spojením mal Beranek pravdepodobne na mysli postupnú germanizáciu územia Slovenska; Veľká časť nemeckých, sudetonemeckých a taktiež akademikov z radov slovenských Nemcov považovala ešte v päťdesiatych rokoch, minimálne juhozápadné Slovensko za územie vplyvu Germánstva, resp. Nemectva. už od obdobia, kedy bolo obývané germánskym kmeňom Kvádov. Pozri: ALEXÝ, Eduard. *Urheimat der Bajuwaren*. In: *Karpatenjahrbuch*, 1954, roč. 4, č. 4, s. 36-38; Významnou zložkou *východného bádania (Ostforschung)* z pohľadu nemeckých bádateľov v období existencie nacistického Nemecka, bolo vedecké podporovanie ideológie *tiabnutia na východ (Drang nach Osten)*. Pod týmto termínom sa v danom časovom horizonte rozumel nielen vojenský aspekt, ale aj plánovanie etnických čistiek obyvateľstva nenemeckého pôvodu a postupné plánovité usádzanie nemeckých kolonistov za účelom germanizovania územia strednej a východnej Európy. Pozri: GEYER, Dietrich. *Ostforschung im Dritten Reich. Bemerkungen zu einem „Persilschein“ in Langfassung*. In: *Osteuropa*, 2001, roč. 51, č. 6, s. 733-739.

⁶⁷ BERANEK, Franz Josef. *Die deutsche Besiedlung des Pressburger Grossgaus*. München : Max Schick Verlag, 1941, 91 s.

⁶⁸ Nacistickí teoretici považovali národnostne zmiešané manželstvá za postupnú premenu rasovej svojbytnosti, na konci ktorej bola *asimilácia (Umwolkung)*. Pozri: KONRÁD, Ota. *Dějepisectví...*, s. 236; Partnerský výber bol u huncokárov až do medzivojnového obdobia obmedzený prevažne na členov ich vlastnej skupiny. Prísna endogamia a nedostatok kontaktov ich nútili využívať každú príležitosť na získanie partnera. Manželské preferencie mladých ľudí nekontrolovali len rodičia a príbuzenstvo, ale v zásade celé lokálne spoločenstvo. Pozri: BOCÁNOVÁ, Martina. *Huncokári – horskí ľudia a ich vymedzenia voči majorite. Stereotypné obrazy, atraktivita a nebezpečenstvo iných*. In: ČÍHAL, Petr et al. *My a Oni – Domáci a cizí v lidové tradici*. Uherské Hradiště : Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, 2019, s. 119-131.

k opačnej situácií, čiže ponemčovaniu slovenských rodín. Stat' o huncokároch v monografii uzatvára Beranek tým, že osídlenie alpských drevorubačov je potrebné chápať ako *osobitný proces (Einzelvorgang) príchodu ich krvi (ihre Blüte)*.⁶⁹ Ten nastal v rámci druhej etapy tzv. *východnej kolonizačnej epochy (Ostkolonisationsepoche)*.⁷⁰

V tom istom roku publikoval Beranek v časopise *Karpatenland* prvú časť svojej pravdepodobne najznámejšej štúdie venujúcej sa huncokárom s názvom *Príspevky k poznaniu národnej povahy nemeckých drevorubačov v Malých Karpatoch (Beiträge zur Kenntnis des Volkstums der deutschen Holzhaeker in den Kleinen Karpathen)*.⁷¹ V texte práce uverejnil poznatky týkajúce sa huncokárskych povestí a taktiež ľudového rozprávania. Rozprávania kvôli čitateľom neuverejnil v huncokárskom dialekte, ale v spisovnej nemčine. Tematicky ich rozdelil nasledovne: 1, *Bosorky a čarodejnici (Hexen und Zauberere)*⁷² 2, *Zmoke (Heinspiegel)* 3, *zakopané poklady (Vergrabene Schätze)* 4, *potrestané zločiny (Vertrafter Frevel)* 5, *duchovia a strašidlá (Geister und Totenspuk)*.⁷³ Motívy rozprávania a povestí z tejto štúdie patria vo všeobecnosti k zdieľaným motívom v stredoeurópskej tradícii. Prevažne patria k lokálnym variantom poverových rozprávania, ktoré sú známe aj v prostredí slovenského etnika. Špecifické sú najmä tým, ako sú v nich zakomponované huncokárske reálie.⁷⁴ Okrem toho je tu možné taktiež postrehnúť reflexie vzájomných vzťahov medzi ľudmi zhora a ľudmi

⁶⁹ Spomenutie *krvi (blut)* v texte môže byť spôsobené vtedajším vplyvom nacistickej rasovej doktríny. Vyskytovala sa vo veľkej časti textov vtedajších pracovníkov pôsobiacich v rámci všetkých vedných odborov. Slovo krv sa používalo hlavne ako súčasť slovného spojenia *nemecká krv (deutsches Blut)*. Tento výraz bol vo vtedajšom nacistickom ponímaní chápaný v zmysle genealogickom a dedičnom (genetickom). Pozri: NOVOTNÝ, René. *Národnosť...*, s. 93; Beranek slovné spojenie *nemecká krv* v texte nepoužil. Aplikovala ho však jeho kolegyňa Berta List. Tá vo svojom článku, v ktorom analyzovala Beranekove zistenia o habánoch usúdila, že *nemecká krv (deutsches Blut)* habánov je na západnom Slovensku stále prítomná. Dôkazom toho sú ich ešte stále sa vyskytujúce priezviská. Pozri: LIST, Berta. *Aufgaben und Arbeitsweisen der sippenkundlichen Forschung mit besonderer Berücksichtigung der Slowakei*. In: BERANEK, Franz Josef. *Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum*. Kásmark: Schriftenreihe des Institut für Heimatforschung in Kásmark, 1944, s. 78-89.

⁷⁰ BERANEK, Franz Josef. *Die deutsche Besiedlung...*, s. 85.

⁷¹ BERANEK, Franz Josef. *Beiträge...*, s. 148-155.

⁷² Čarodejníctvo a bosoráctvo bolo vyňadávanou témou viacerých nacistických národopisných výskumov. Rakúsky germanista a folklorista Otto Höfler napríklad zobrazil čarodejnice ako germánskych bojovníkov bojujúcich proti démonickým silám nadprirodzenými prostriedkami. Pozri: RA-BINBACH, Anson et al. *The Third Reich Sourcebook*. Berkeley – Los Angeles : University of California Press, 2013, s. 108.

⁷³ BERANEK, Franz Josef. *Beiträge...*, s. 148-155.

⁷⁴ PANCZOVÁ, Zuzana. *Zaniknutý svet malokarpatských „Huncokarov“ v odraze poverových rozprávania*. In: BUDAY, Peter et al. *Zaostrené na kultúrne dedičstvo. Príerez starostlivosťou o kultúrne dedičstvo malokarpatského regiónu. Zborník príspevkov odborného seminára*. Svätý Jur : Academia Istropolitana Nova, 2011, s. 14-21.

zdola, t. j. medzi huncokármí žijúcimi v horskom prostredí a Slovákmi žijúcimi v podhorských obciach.⁷⁵

Druhá časť rovnomennej Beranekovej štúdie vyšla v roku 1942.⁷⁶ Tematicky je rozdelená na: *prácu (Arbeit)*, *zvyky (Sitte)* a *obyčaje (Brauchtum)*. Zameraná je teda na každodenný život nemecky hovoriacich drevorubačov. Podľa Beraneka, huncokári nedostávali za svoj pracovný výkon dennú mzdu, ale pracovali na dohodu. V lete ich pracovný čas začínal o šiestej hodine ráno a trval do deviatej hodiny večer. S jednou dvoj až trojhodinovou prestávkou. V zimnom období pracovali drevorubači od ôsmej hodiny rána do šestnástej hodiny poobede. K dispozícii mali jednu hodinovú prestávku na obed.⁷⁷ Z ekonomických príčin museli pracovať už jedenásťroční chlapci či dokonca osemdesiatroční starci.⁷⁸ Pracovali taktiež ženy. Okrem odmeny v podobe peňazí očakávali huncokári aj naturálie. Tie pozostávali najmä z krmiva pre ich hospodárske zvieratá či dreva na kúrenie. Výška naturálií bola určovaná ich zamestnávateľmi.⁷⁹

Beranek sa venoval aj opisu historického vývoja huncokárskych príbytkov. Podľa ich tradícií žili drevorubači, ktorí prišli v období 18. storočia, v primitívnych chatkách. Tie boli postavené bezprostredne na zemi bez základov. Mali rovnú strechu a boli chatrne pozbierané. Až neskôr si postavili zrubu pokrytú dlhými šindľami, ktoré mali dve izby. Jedna izba bola vyhradená pre ľudí a druhá pre zvieratá.⁸⁰ V časoch Beranekovho výskumu žili huncokári v pozdĺžnych domoch, natretých sýtomodrou farbou. Bývali v nich dve až tri rodiny.⁸¹ Materiál na stavbu

⁷⁵ Časť majoritného obyvateľstva, ktorá s huncokármí neprichádzala do priameho kontaktu, bola presvedčená o ich divokosti a nevychovanosti. Hory, ktoré boli pre nich symbolom nebezpečenstva, preniesli túto charakteristiku aj na ľudí (drevorubačov). Pozri: BOCÁNOVÁ, Martina. Huncokári..., s. 119-131.

⁷⁶ BERANEK, Franz Josef. Beiträge zur Kenntnis des Volkstums der deutschen Holzhacker in den Kleinen Karpathen II. In: *Karpatenland*, 1942, roč. 12, č. 3-4, s. 306-313.

⁷⁷ Tamže, s. 306-313.

⁷⁸ Detskú prácu u huncokárov zaznamenal v 19. storočí, ostrihomský kanonik a regionálny historik Pavol Jedlička. V tom období podľa neho drevorubačské deti pracovali v lesných škôlkach. Pozri: JEDLICKSA, Pál. *Kiskárpáti emlékek. Vöröskötöl-Szomolányig: Hely és művelődéstörténeti tanulmány*. Budapest : Nyomatott a Hunyadi Mátyás Intézetben, 1882, s. 318.

⁷⁹ BERANEK, Franz Josef. Beiträge..., s. 306-313.

⁸⁰ Podľa Egon Lendla boli takéto drevorubačské príbytky typické pre lesné oblasti karpatského priestoru. Zároveň zodpovedali priemyselnému typu osídlenia. Pozri: LENDL, Egon. Die neuzeitlichen deutschen Siedlungsbewegungen in den Westkarpatenländern. In: BERANEK, Franz Josef. *Deutschumsfragen im Nordkarpatenraum*. Kásmark : Schriftenreihe des Institut für Heimatforschung in Kásmark, 1943, s. 106-115.

⁸¹ Huncokárske rodiny boli mnohohodetné, viacgeneračné, vo svojej forme jednoduché i rozšírené. Bývanie rozšírenej rodiny s niekoľkými manželskými párami dospelých detí bolo vzhľadom na kapacitu horárni i deputát skôr dočasné, provizórne. Smerovalo k osamostatneniu mladých rodín získaním nového pracovného miesta s bytom. Pozri: HABÁŇOVÁ, Gabriela. K problému zamestnaneckých vzťahov etnokultúrnej skupiny tzv. Huncokárov v Malých Karpatoch. In: MICHÁLEK, Ján. *Stredoeurópske kontexty ľudovej kultúry na Slovensku*. Bratislava : Stimul, 1995, s. 144-154.

domov pozostával z kameňa a pálenej tehly. Kvalitnejšie domy mali podľa Beraneka drevorubači žijúci na Polámanom a Saskovej. Obydlia na týchto lokalitách mali viac izieb.⁸²

V rámci voľnočasových aktivít hrávali huncokári radi kolky. Kolkárne sa nachádzali pri viacerých huncokárskych usadlostiach. Obľúbeným artiklom bol pre nich tabak. Fajčili ho z drevených fajok, prípadne ho šnupali. Okrem mužov fajčili aj niektoré ženy. Beranek sa dotkol taktiež témy manželstiev. Pre mladého huncokárskeho mládenca bolo takmer samozrejmé, že si za ženu vezme dcéru iného drevorubača.

Najzaujímavejšou časťou v rámci celého Beranekovho textu je zmienka o ľudovom liečiteľstve. Starú ľudovú medicínu mali huncokári v krvi, pretože žili v horách ďaleko od najbližších obcí, kde bolo možné nájsť lekársku pomoc. Bolesť hlavy liečili obkladom z nastrúhaných zemiakov. Bradavice natierali rastlinami ako bol napríklad *lastovičník* (*Wurzenkraut*) či *ľuľkovec* (*Tollkirsche*). Lastovičník rástol len na niektorých lokalitách, akou bola napríklad Harmónia nachádzajúca sa nad mestom Modra. Na liečebné účely používali aj viacero živočíšnych masť. Proti pľúcnej chorobe slúžila jazvečia masť. Masť zo psa slúžila okrem pľúcnych, na srdcové choroby. Veľmi vážena bola u drevorubačov najmä hadia masť. Tá sa pripravovala tak, že do tiel mŕtvych hadov sa urobili zárezy a následne boli takto vystavení na slnku. Z postupne odkvapkaného hadieho tuku sa následne vyrábala masť. Z hadích kostí si kedysi dokonca mali huncokári vyhotovovať aj retiazky na hodinky.⁸³

Koniec textu štúdie je zakončený Beranekovým obdivom k drevorubačskej komunite. Ich svetom bol podľa jeho slov les so svojou hojnosťou rastlín a zvery.⁸⁴ Takýto spôsob život im v génoch zanechával špecifickú značku. Beranek plánoval publikovať aj tretiu časť *Príspevkov k poznaniu národnej povahy nemeckých drevorubačov v Maľch Karpatoch*. V štúdií, ktorá mala vyjsť na prelome rokov 1943/1944 sa chcel

⁸² BERANEK, Franz Josef. Beiträge..., s. 306-313.

⁸³ Tamže, s. 306-313.

⁸⁴ Tematika lesa bola prítlačivá pre viacerých nemeckých autorov už v období dvadsiatych rokov. Lesná rada dr. Zentgraf v roku 1923 popisuje v brožúre pre politické vzdelávanie dve príčiny zakorenenia nemeckej vernosti v lesnej pôde. Prvou je to, že v lese sa odohráva ušľachtilý lov, v ktorého dôsledku najušľachtilejší muži národa nepodliehajú slabošskému blahobytnému životu, ale so zocelenými telami a zručným zachádzaním so zbraňou sú kedykoľvek schopní viesť svoj národ. Druhou príčinou je, že poukazuje na to, že v Nemecku bolo lesné hospodárstvo neoddeliteľnou súčasťou sedliackej prevádzky, čo viedlo k tomu, že neexistovala znervózňujúca zimná prestávka. Takže tu vyrástlo tvrdé, na prácu zvyknuté pokolenie. Slabošský štýl života v blahobyte a znervózňujúci kľud, vyvolávajú zlé myšlienky. Proti nim je najlepším prostriedkom les. To však znamená, že odlesnenie ohrozuje nemeckú mravnosť. Preto Zentgraf nepovažuje za náhodu, že sa boľševizmus najviac a najrýchlejšie uchytil v tej časti Nemecka, kde úplne chýbal les, pretože sa v dôsledku jednostranného lesného hospodárstva stal továrňou na drevo a prišiel tak o svoje prirodzené kúzlo. Pozri: MÜNKLER, Herfried. Němci..., s. 117.

podrobnejšie zaoberať huncokárskym nárečím. Vzhľadom na to, že v decembri 1943 opustil Slovensko, táto práca nevyšla.⁸⁵

Beranekova práca s názvom: *Nemecké osídlenie západného Slovenska (Die Deutsche Besiedlung der Westslowakei)*⁸⁶ vznikla počas jeho pôsobenia v Kežmarku. Vo všeobecnosti má najmä opisný charakter. Zameraná je na historicky najstaršie germánske a taktiež nemecké osídlenia na území Slovenska. O huncokároch sa zmieňuje až takmer na konci textu štúdie. Okrem poznatkov, ktoré uviedol vo svojich predchádzajúcich prácach, spomenul aj dovtedy nepublikované informácie. Jednou z nich je napríklad zmienka o drevorubačoch žijúcich na území Považského Inovca. Tí podľa Beraneka kolonizovali oblasti tohto pohoria približne od roku 1850.⁸⁷ Vzhľadom na objavenie nových huncokárskych usadlostí nachádzajúcich sa v považsko-inoveckom pohorí, uviedol Beranek nový populačný údaj. Podľa neho žilo od Bratislavy až po Bánovce nad Bebravou, viac než tisíc nemecky hovoriacich drevorubačov, na viac než päťdesiatich usadlostiach.⁸⁸ Novoobjavení považsko-inoveckí huncokári boli navyše spolu s drevorubačmi žijúcimi v okolí Myjavy, najviac ohrození postupnou slovakizáciou. Zastaviť tento trend mali podľa jeho slov najmä novo založené nemecké školy.⁸⁹

Beranekov výskum etnickej skupiny huncokárov sa definitívne skončil v roku 1943. Po konci druhej svetovej vojny, však ešte posledný raz v Nemecku v roku 1950 napísal článok s názvom *Bašta Bavorstva (Vorposten des Baierniums)*.⁹⁰ V ňom sa nepriamo zmienil aj o huncokároch. V texte sa uvádza, že *borskí ľudia (Bergleute)* bavorského pôvodu, obývali rozptýlené sídla karpatských pohorí už od stredoveku. Ich početnosť bola potom v 18. storočí rozšírená kolonistami, ktorí pochádzali z Bavorska a Sliezska.⁹¹

⁸⁵ BERANEK, Franz Josef. Stand und Aufgaben der deutschen Mundartforschung in der Slowakei. In: *Karpatenland*, 1943, roč. 13, č. 2, s. 60-63.

⁸⁶ BERANEK, Franz Josef. Die deutsche Besiedlung der Westslowakei. In: BERANEK, Franz Josef et al. *Deutschumsfragen im Nordkarpatenraum*. Kásmark : Schriftenreihe des Institut für Heimatforschung in Kásmark, 1943, s. 56-77.

⁸⁷ Tamže, s. 56-77.

⁸⁸ Celkový počet huncokárskych usadlostí musel byť väčší než uviedol Beranek. Rakúsky kartograf Walter Neunteufl totiž v roku 1944 upravil Beranekovu mapu Nemectva v bratislavskom kraji. Len na území malokarpatského pohoria sa podľa jeho údajov nachádzalo celkovo šesťdesiatjeden drevorubačských sídiel. Pozri: NEUNTEUFL, Walter. *Das Deutschtum im Pressburger Raum (mit drei Karten, drei Schaubildern und einem Ortsverzeichnis)*. Graz : Südostdeutsches Institut Graz, 1944, s. 24.

⁸⁹ V malokarpatskom priestore sa takéto školy nachádzali napríklad v Smoleniciach, Stupave, Malackách, Perneku, Sološnici, či na Piesku. Pozri: Schuleröffnung in Pila. In: *Deutsche Stimmen*, 1940, roč. 7, č. 36, s. 10.

⁹⁰ BERANEK, Franz Josef. Vorposten des Baierniums. In: *Der Zwiebelturm*, 1950, roč. 5, č. 4, s. 77-83.

⁹¹ Tamže, s. 77-83.

Výskum huncokárov v podaní Herthy Wolf-Beranek bol oproti jej manželovi omnoho skromnejší.⁹² Explicitne sa im venovala najmä v článku s názvom: *Z rozprávajúcich pokladov Inoveckých Nemcov (Aus dem Sagenschatz der Inowetzdeutschen)*.⁹³ V tomto článku Wolf-Beranek uviedla viacero poznatkov. Emigrácia nemecky hovoriacich drevorubačov na územie Malých Karpát započala rokom 1740. Na rozdiel od svojho manžela však uviedla, že ich gróf Pálfi nepozval, ale im povolil usadiť sa. Títo kolonisti mali zároveň pochádzať z dolnodunajsko-štajerského pohraničia a Bavorska.⁹⁴ Podľa Wolf-Beranekovej tvrdení sa usadili najskôr v okolí Modry a Pezinka. Oblasti týchto miest boli zároveň východiskovým bodom ich následného rozširovania sa po malokarpatskom pohorí. K pôvodným štajerským a bavorským drevorubačom sa neskôr pridali taktiež nové skupiny kolonistov zo Sudet.⁹⁵

Nemecky hovoriacich drevorubačov bolo možné nájsť aj v Bielych Karpatoch, pri Púchove alebo v horách s výskytom rudy.

Okolo roku 1850 podľa nej, jedna veľká skupina našla v lesoch Považského Inovca novú životnú príležitosť. Napriek tomu, že mnohí z nich postupne zmenili svoje profesijné zameranie, naďalej si uvedomovali svoj malokarpatský pôvod. Títo považsko-inoveckí huncokári podľa tvrdenia Wolf-Beranekovej žili na kopaniciach nachádzajúcich sa v podhorských obciach, ako boli napríklad Hrádok a Hôrka nad Váhom.⁹⁶ Mnohí z nich však v 19. storočí získali pôdu a stali sa z nich remeselníci a sedliaci. Medzi typické rodové mená týchto drevorubačov patrili: *Tangelmayer, Reisenauer, Graf, Kern, Eckhardt, Lindtner, Gschwandtner, Steinecker, Seewald, Trautenberger, Meierhofer, Fabian*. V priebehu času mnohé drevorubačské usadlosti na území Považského Inovca zanikli. Relikty po viacerých ich huncokárskych obyvateľoch v podobe priezvisk, bolo možné nájsť už len v cirkevných matrikách jednotlivých obcí. Zvyky a obyčaje mali títo drevorubači spoločné s ich malokarpatskými príbuznými.

Ústrednou témou práce Wolf-Beranekovej, však boli poverové rozprávania. Tematicky je možné tieto zozbierané rozprávania rozdeliť nasledovne: 1, *Čarodejnica (Hexe)* 2, *Zmok (Heinspiegel)* 3, *Pes s veľkými horiacimi očami (Hund mit*

⁹² Beranekovci spolu pracovali na výskume habánov. Explicitne sa venovali najmä ich tajnému písmu, ktoré používali pro zapisovanie svojich receptov na výrobu farieb, ktorými skrášľovali svoju keramiku. Počas niekoľkoročnej práce sa im podarilo v bratislavskom archíve rozlúštiť rukopis pochádzajúci z 18. storočia, ktorý obsahoval spomínané recepty. Pozri: BERANEK, Franz Josef. Eine Geheimchrift der Habaner. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 38, s. 4.

⁹³ WOLF-BERANEK, Hertha. Aus dem Sagenschatz der Inowetzdeutschen. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 7, s. 3-4.

⁹⁴ Tamže, s. 3-4.

⁹⁵ Pod pojmom Sudety mala Wolf-Beranek pravdepodobne na mysli územie Čiech, Moravy a Sliezka.

⁹⁶ Niektoré z kopanic na ktorých sa huncokári usadili, resp. ich založili, niesli názvy podľa rodových mien ich obyvateľov: Lindtnerova, Tangelmajerova, Seewaldova, Štajnakerova či Trautenbergerova kopanica. Pozri: KRAJČOVIČ, Pavol. Sídla..., s. 21-30.

grossen glühenden Augen) 4, *Strašidlo (Gespenstern)*. Na konci textu štúdie sa prejavilo typické zakomponovanie nacistickej ideológie. Podľa Wolf-Beranekovej tým, že boli považsko-inoveckí huncokári zahrnutí do opatery Nemeckej strany (Deutsche Partei – DP), bola zachovaná ich *národná povaha (Volkstum)*.⁹⁷

Jednou vetou spomenula Wolf-Beranek huncokárov vo svojom článku z júla 1943 s titulom: *Národopis zo Solivaru (Volkskundliches aus Deutsch-Salzburg)*. Zopakovala v nej svoje tvrdenie o tom, že drevorubači žijúci v Malých Karpatoch pri Bratislave pochádzali z územia pohraničia dolného Dunaja a Štajerska.⁹⁸

Poslednú prácu o huncokároch publikovala Wolf-Beranek tesne pred svojim odchodom zo Slovenska.⁹⁹ V článku s názvom: *Z vianočných zvykov Nemcov na Slovensku (Vom weihnachtlichen Brauchtum der Deutschen in der Slowakei)* spomenula niektoré tradície, ktoré drevorubači vykonávali počas štedrého dňa.¹⁰⁰ Spomenula dve konkrétne. Počas dňa majú na stole len jednu cibuľu. Druhou tradíciou je podľa jej poznatkov to, že deň pred štedrým dňom sa spí v maštali na holej slame. Ráno potom bola táto slama rozsypaná okolo ovocných stromov nachádzajúcich sa v záhrade, aby počas roka prinášali bohatú úrodu ovocia. Tento zvyk sa vykonával údajne na pamiatku Ježiša, ktorý sa narodil v betlehemskej maštali na holej slame.¹⁰¹

Záver

Analýza výskumu nemecky hovoriacich drevorubačov – huncokárov z pohľadu Beranekovcov, priniesla niekoľko zistení. Celkový záujem o túto skupinu nemecky hovoriaceho obyvateľstva započal počas dvadsiatych rokov 20 storočia, počas ktorých sa postupne začal rozvíjať sudetonemecký národopisný výskum. Beranek, ktorý bol aktívnym členom niekoľkých sudetonemeckých národno-vzdelávacích organizácií, sa začal huncokármi zaoberať od roku 1928. V priebehu rokov 1928 až 1937 napísal niekoľko článkov, ktoré je možné nazvať ako vstup do huncokárskej

⁹⁷ WOLF-BERANEK, Hertha. Aus dem Sagenschatz..., s. 3-4.

⁹⁸ WOLF-BERANEK, Hertha. Volkskundliches aus Deutsch-Salzburg. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 28, s. 4.

⁹⁹ Beranekovci museli Slovensko opustiť z donútenia. Celé ich pôsobenie na *Inštitúte pre výskum vlasti* sa nieslo v znamení antipatie medzi nimi a slovenskými Nemcami. Došlo aj k fyzickej potýčke medzi Wolf-Beranek a zamestnankyňou inštitútu, Margaretou Urban. Okrem toho sa manželia dostali do iných problémov. Mali totiž odcudzit' jeden z vypožičaných výskumných materiálov. Pozri: FAHLBUSCH, et al. Handbuch..., s. 9; Pravdepodobne kvôli problémom na IHF odmietol nemecký historik, člen nacistickej bezpečnostnej služby (Sicherheitsdienst – SD) a zároveň vedúci *Nadácie Reinharda Heydricha*, Hans Joachim Beyer, vymenovať Beraneka v januári 1945 za vedúceho nemeckého národopisu v Prahe. Pozri: KONRÁD, Ota. Dějepisectví..., s. 290-291; Beyer sa s Beranekom poznal z obdobia ich pôsobenia v Kežmarku. Pozri: MORRISEY, Christof. Ethnic Politics..., s. 100-110.

¹⁰⁰ WOLF-BERANEK, Hertha. Vom weihnachtlichen Brauchtum der Deutschen in der Slowakei. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 52, s. 11-12.

¹⁰¹ Tamže, s. 11-12.

problematiky. Opísal v nich napríklad ich fyziognómiu, usadlosti, dialekt či krajiny z ktorých prišli na územie Malých Karpát.

S viacerými nacistickými organizáciami sa o huncokárov začala zaujímať aj jeho manželka. Beranekovcom sa postupne podarilo zozbierať ľudové rozprávania, povesti, opísať každodenný život drevorubačských rodín a zároveň vysledovať aj určité náznaky reflexie vzájomných vzťahov medzi huncokármi a majoritným slovenským obyvateľstvom. Beranekov posledný príspevok z roku 1950 publikovaný v Nemecku, bol už len akosi retrospektívou jeho výskumu týkajúceho sa kolonizácie karpatského priestoru.

Zoznam prameňov a použitej literatúry (Sources)

- ALEXU, Eduard. Urheimat der Bajuwaren. In: *Karpatenjahrbuch*, 1954, roč. 4, č. 4, s. 36-38.
- Aus dem Institut für Heimatforschung. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 51, s. 9.
- BALCAROVÁ, Jitka. „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ *Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“*. Praha : Karolinum, 2013, 472 s. ISBN 978-80-246-2234-7.
- BERANEK, Franz Josef. Die letzten Deutschen von Ungvar. In: *Tagesbote*, 1928, roč. 78, č. 491, s. 3.
- BERANEK, Franz Josef. Deutsche Holzhacker in den Kleinen Karpathen. In: *Tagesbote*, 1929, roč. 79, č. 156, s. 3-4.
- BERANEK, Franz Josef. Deutsche Holzhacker in den Kleinen Karpathen. In: *Neues Pressburger Tagblatt*, 1930, roč. 1, č. 17, s. 3-4.
- BERANEK, Franz Josef. Ein Völkerspitter. In: *Der Kuckuck*, 1931, roč. 2, č. 39, s. 8.
- BERANEK, Franz Josef. Grundsätzliches zur südmährischen Mundartforschung. In: *Neues Pressburger Tagblatt*, roč. 2, č. 101, 1931, s. 12.
- BERANEK, Franz Josef. Deutsche Holzhacker in den Kleinen Karpathen. In: *Volksdienst*, 1937, roč. 6, č. 20, s. 3-5.
- BERANEK, Franz Josef. Geschichte der untergegangenen schlesisch-glätzschen Volksinsel bei Pardubitz in Ostböhmen. In: *Schlesisches Jahrbuch*, 1939, roč. 11, č. 1, s. 153-167.
- BERANEK, Franz Josef. Beiträge zur Kenntnis des Volkstums der deutschen Holzhacker in den Kleinen Karpathen I. In: *Karpatenland*, 1941, roč. 12, č. 2, s. 148-155.
- BERANEK, Franz Josef. *Die deutsche Besiedlung des Pressburger Grossgaus*. München : Max Schick Verlag, 1941, 91 s.

- BERANEK, Franz Josef. Beiträge zur Kenntnis des Volkstums der deutschen Holzhacker in den Kleinen Karpathen II. In: *Karpatenland*, 1942, roč. 12, č. 3-4, s. 306-313.
- BERANEK, Franz Josef. Das Habanerdeutsch. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 4, s. 4.
- BERANEK, Franz Josef. Die deutsche Besiedlung der Westslowakei. In: BERANEK, Franz Josef et al. *Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum*. Käsmark : Schriftenreihe des Institut für Heimatforschung in Käsmark, 1943, s. 56-77.
- BERANEK, Franz Josef. Eine Geheimschrift der Habaner. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 38, s. 4.
- BERANEK, Franz Josef. Stand und Aufgaben der deutschen Mundartforschung in der Slowakei. In: *Karpatenland*, 1943, roč. 13, č. 2, s. 60-63.
- BERANEK, Franz Josef. Vorposten des Baiertums. In: *Der Zwiebelturm*, 1950, roč. 5, č. 4, s. 77-83.
- BIER, Wilhelm. Von den deutschen Holzfällern in den Kleinen Karpathen. In: *Karpatenland*, 1930, roč. 3, č. 1, s. 28-30.
- BIER, Wilhelm. Von deutschen Holzfällern in den Kleinen Karpathen. In: *Der Auslandsdeutsche*, 1930, roč. 13, č. 1, s. 8-9.
- BOCÁNOVÁ, Martina. Huncokári – horskí ľudia a ich vymedzenia voči majorite. Stereotypné obrazy, atraktivita a nebezpečenstvo iných. In: ČÍHAL, Petr et al. *My a Oni – Domáci a cizí v lidové tradici*. Uherské Hradiště : Slovákcké muzeum v Uherském Hradišti, 2019, s. 119-131. ISBN 978-80-87671-39-9.
- ĎURKOVSKÁ, Mária. Proces maďarizácie spišských Nemcov a ich postoj ku vzniku Československej republiky. In: *Slezský sborník*, 2009, roč. 107, č. 1, s. 1-14. ISSN 0037-6833.
- FAHLBUSCH, Michael et al. Handbuch der völkischen Wissenschaften: Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme. Berlin : Walter de Gruyter, 2017, 2289 s. ISBN 978-3-11-043891-8.
- FETKO, Filip. „Institut für Heimatforschung“ in Käsmark - Wissenschaftliche Einrichtung und ihre politische Funktion. In: FETKO, Filip et al. *Pocta Ivanovi Chalupeckému. Zborník príspevkov k slovenským dejinám vydaný pri príležitosti osemdesiatin doc. PhDr. Ivana Chalupeckého*. Levoča : Spišský dejepisný spolok, 2012, s. 226-235. ISBN 978-80-969456-7-2.
- FOCHLER-HAUKE, Gustav. *Deutscher Volksboden und Deutsches Volkstum in der Tschechoslowakei: Eine geographisch-geopolitisch Zusammenschau*. Heidelberg : Kurt Vowinkel, 1937, 324 s.
- GABZDILOVÁ, Soňa. Nemecká komunita v živote slovenskej spoločnosti 1938 – 1945. In: *Človek a spoločnosť*, 2004, roč. 7, č. 3, s. 139-151. ISSN 1335-3608.

- GEYER, Dietrich. Ostforschung im Dritten Reich. Bemerkungen zu einem „Persilschein“ in Langfassung. In: Osteuropa, 2001, roč. 51, č. 6, s. 733-739. ISSN 0030-6428.
- GRAF PÁLFFY VON ERDŐD, Paul. *Abschied von Vorgestern und Gestern*. Stuttgart : Schuler Verlag, 1961, 288 s.
- GRÜNBERG, Karol. *SS – Hitlerova černá garda*. Praha : Nakladatelství Svoboda, 1981, 481 s. ISBN 25-077-81.
- HABÁŇOVÁ, Gabriela. K problému zamestnaneckých vzťahov etnokultúrnej skupiny tzv. Huncokárov v Malých Karpatoch. In: MICHÁLEK, Ján. *Stredo európske kontexty ľudovej kultúry na Slovensku*. Bratislava : Stimul, 1995, s. 144-154. ISBN 80-85697-22-X.
- HORVÁTHOVÁ, Margaréta. *Nemci na Slovensku: etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia, remesiel a odievania*. Komárno : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2002, 123 s. ISBN 80-8062-152-7.
- HUTTON, Christopher. *Linguistics and the Third Reich: Mother-tongue fascism, race and the science of language*. London - New York : Routledge, 1999, 416 s. ISBN 0-415-18954-3.
- JEDLICKSKA, Pál. *Kiskárpáti emlékek. Vöröskötöl-Szomolányig: Hely és művelődéstörténeti tanulmány*. Budapest : Nyomatott a Hunyadi Mátyás Intézetben, 1882, 343 s.
- JOSEFOVIČOVÁ, Milena. *Německé vědecké instituce v Liberci 1923 - 1945: od vlastivědy k nacistickému „bádání o zemi a lidu“*. Praha : Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2014, 248 s. ISBN 978-80-87782-38-5.
- KÁRPÁTY, Peter. Karpatskí Nemci a nemecká otázka na Slovensku. In: *Folia geographica*, 2002, roč. 38, č. 6, s. 41-53. ISBN 80-8068-270-4.
- KONRÁD, Ota. *Dějepisectví, germanistika a slavistika na Německé univerzitě v Praze 1918 – 1945*. Praha : Karolinum, 2011, 360 s. ISBN 978-80-246-1949-1.
- KOVÁČ, Dušan. *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871 - 1945)*. Bratislava : Veda, 1991, 240 s. ISBN 80-224-0155-2.
- KRAJČOVIČ, Pavol. Problematika huncokárskeho osídlenia v Malých Karpatoch na starých mapách. In: ČÍHAL, Petr et al. *My a Oni – Domáci a cizí v lidové tradici*. Uherské Hradiště : Slovákcké muzeum v Uherském Hradišti, 2019, s. 133-142. ISBN: 978-80-87671-39-9.
- KRAJČOVIČ, Pavol. Sídla nemeckých drevorubačov - Huncokárov na území Považského Inovca. In: CINTULA, Igor et al. *LOQUERE: interdisciplinárna doktorandská konferencia: zborník príspevkov*. Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2020, s. 21-30. ISBN 978-80-572-0067-3.
- KRAJČOVIČ, Pavol. Sídla huncokárov na území Považského Inovca, Strážovských vrchov a Tribeca vo svetle písomných prameňov. In: *Etnologické rozpravy*, 2020, roč. 27, č. 2, s. 49-75. ISSN 1335-5074.

- LEMBERG, Eugen. Volkskundliche Übersicht. In: WINTER, Eduard et al. *Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorussland*. Münster : Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1926, s. 41-43.
- LENDL, Egon. Der deutsche Volksboden im Nordkarpatenraum. In: *Karpatenland*, 1941, roč. 12, č. 1, s. 12-20.
- LENDL, Egon. Die neuzeitlichen deutschen Siedlungsbewegungen in den Westkarpatenländern. In: BERANEK, Franz Josef. *Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum*. Käsmark : Schriftenreihe des Institut für Heimatforschung in Käsmark, 1943, s. 106-115.
- LENOVSKÝ, Ladislav. The language, identity and culture of ethnic minorities in the Central European contexts. In: *Xlinguae, European scientific language journal*, 2018, roč. 11, č. 4, s. 125-142. ISSN 1337-8384.
- LIST, Berta. Aufgaben und Arbeitsweisen der sippenkundlichen Forschung mit besonderer Berücksichtigung der Slowakei. In: BERANEK, Franz Josef. *Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum*. Käsmark: Schriftenreihe des Institut für Heimatforschung in Käsmark, 1944, s. 78-89.
- MAREK, Miloš. *Národnosti Uhorska - Vysokoškolský učebný text*. Trnava : FF v Trnave, 2011, 460 s. ISBN 978-80-8082-470-9.
- MORRISEY, Christof. Ethnic Politics and Scholarly Legitimation: The German Institut für Heimatforschung in Slovakia, 1941 - 1944. In: HAAR, Ingo et al. *German Scholars and Ethnic Cleansing, 1919 – 1945*. New York – Oxford : Berghahn Books, 2005, s. 100-110. ISBN 1-57181-435-3.
- MÜNKLER, Herfried. *Němci a jejich mýty*. Praha : Rybka Publishers, 2017, 552 s. ISBN 78-80-87950-40-1.
- NĚMEC, Jiří. Pražská věda mezi Alfredem Rosenbergem a Reinhardem Heydrichem. K prehistorii Říšské nadace Reinharda Heydricha pro vědecká bádání v Praze. In: *Studia Historica Brunensia*, 2011, roč. 58, č. 2, s. 85-105. ISSN 1803-7429.
- NĚMEC, Jiří. Eduard Winter 1896 - 1982. *Zpráva o originalitě a přizpůsobení se sudetoněmeckého historika*. Brno : FF Masarykova univerzita, 2017, 379 s. ISBN 978-80-210-8808-5.
- NEUNTEUFL, Walter. *Das Deutschtum im Pressburger Raum (mit drei Karten, drei Schaubildern und einem Ortsverzeichnis)*. Graz : Südostdeutsches Institut Graz, 1944, 25 s.
- NOVOTNÝ, René. *Národnost, rasa a pospolitost. Německé obyvatelstvo v Protektorátu Čechy a Morava*. Disertační práce. Pardubice : Univerzita Pardubice, 2019, 406 s.
- PANCZOVÁ, Zuzana. Zaniknutý svet malokarpatských „Huncokarov“ v odraze poverových rozprávání. In: BUDAY, Peter et al. *Zaostrené na kultúrne dedičstvo. Prierež starostlivosťou o kultúrne dedičstvo malokarpatského regiónu. Zborník príspevkov odborného seminára*. Svätý Jur : Academia Istropolitana Nova, 2011, s. 14-21.

- ISBN 978-80-968598-6-3.
- PANCZOVÁ, Zuzana. Pôsobenie Franza J. Beranka na Slovensku v 30. a 40. rokoch 20. storočia: výskum „Huncokárov“ a Institut für Heimatforschung. In: *Ethnologia Europae Centralis: Journal of Central European Ethnology*, 2017, roč. 14, č. 1, s. 23-39. ISBN 978-80-8105-942-1.
- PETZOLD, Paul Erich. Die Habaner. In: *Deutsche Stimmen*, 1940, roč. 7, č. 13, s. 5.
- PÖSS, Ondrej – FILO, Rastislav. *Huncokári - Ľudia z našich hôr: sprievodca po expozícii*. Bratislava : Slovenské národné múzeum - Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2017, 99 s. ISBN 978-80-8060-416-5.
- RABINBACH, Anson et al. *The Third Reich Sourcebook*. Berkeley – Los Angeles : University of California Press, 2013, 923 s. ISBN 978-0520276833.
- SCHEWITZ, Ilona. *Pressburg und Umgebung: Lage, Wirtschaft und Deutschtum*. Tübingen : Günthers Buchdruckerei, 1932, 107 s.
- SCHMALTZ, Eric. The „Long Trek“: The SS Population Transfer of Ukrainian Germans to the Polish Warthegau and Its Consequences, 1943-1944. In: *Journal of the American Historical Society of Germans from Russia*, 2008, roč. 31, č. 3, s. 1-23. ISSN 0162-8283.
- Schuleröffnung in Pila. In: *Deutsche Stimmen*, 1940, roč. 7, č. 36, s. 10.
- SCHWARZ, Ernst. Nachruf – Franz J. Beranek (8. 8. 1902 – 11. 8. 1967). In: BOSL, Karl et al. *Die Jahrbücher des Collegium Carolinum. Forschungsstelle für die böhmischen Länder. Band 9*. München : Verlag Robert Lerche, 1968, s. 401-403.
- SCHWARZ, Ernst. Zum Tode von Dr. Hertha Wolf-Beranek (1912–1977). In: *Bohemia - Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, 1977, roč. 18, č. 1, s. 407-408.
- SITTENBERGER, Anna et al. Rassenkundliche Untersuchungen an Deutschen und Tschechen im südlichsten Böhmerwald (Quellgebiet der Moldau). In KUMMERLÖWE, Hans et al. *Annalen Des Naturhistorischen Museums in Wien*. Wien : Selbstverlag der Wissenschaftlichen Staatsmuseum, 1941, s. 397–457.
- SLOBODOVÁ NOVÁKOVÁ, Katarína. Partnerský a erotický život v špecificky izolovanom horskom prostredí. In: ČÍHAL, Petr et al. *Erotika v lidové kultuře*. Uherské Hradiště : Slovákcké muzeum v Uherském Hradišti, 2017, s. 67-80. ISBN 978-80-87671-33-7.
- SLOBODOVÁ NOVÁKOVÁ, Katarína – KRAJČOVIČ, Pavol. Rozšírenie kultu sv. Vincenta na Slovensku a v Rakúsku ako výsledok migrácií alpských drevorubačov v priebehu 18. storočia. In: *Slovenský národopis*, 2020, s. 7-28. ISSN 1339-9357.
- SS-Obergruppenführer Lorenz in der Slowakei. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 4, s. 4.

- STEINWEIS, Alan. *Studying the Jew. Scholarly Antisemitism in Nazi Germany*. Cambridge – Massachussets : Harvard University Press, 2006, 203 s. ISBN 978-0-674-02205-8.
- WINTER, Eduard et al. *Die Deutschen in der Slowakei und in Karpatborusland*. Münster : Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1926, 98 s.
- WOLF-BERANEK, Hertha. Aus dem Sagenschatz der Inowetzdeutschen. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 7, s. 3-4.
- WOLF-BERANEK, Hertha. Volkskundliches aus Deutsch-Salzburg. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 28, s. 4.
- WOLF-BERANEK, Hertha. Vom weihnachtlichen Brauchtum der Deutschen in der Slowakei. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 52, s. 11-12.

Nezamestnanosť v Československej republike v rokoch 1929 až 1936 s dôrazom na chemický priemysel¹

Peter Vanek

Mgr. Peter Vanek, PhD.
University of Ss. Cyril & Methodius
Faculty of Arts
Department of Historical Sciences and Central European Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovakia
e-mail: peter.vanek@ucm.sk

Populačné štúdie Slovenska 14:53-66

The unemployment in Czechoslovak Republic between 1929 – 1936 with an emphasis on the Chemical industry

The study deals with registered unemployment in Czechoslovak Republic during the Great Depression and during the period after the deepest decrease of economy (1929 – 1936). The aim is to compare situation in whole country with the situation in the Chemical industry based on selected macroeconomic indicator: unemployment. The research is based on the study of contemporary statistical reports in combination with archive materials that are included in the Ministry of Industry, Trade and Trades fund; the Presidency of the Council of Ministers fund (both placed in National Archive in Prague); the Chamber of Commerce and Industry in Bratislava and the Chamber of Commerce and Industry in Banská Bystrica funds (both placed in Slovak National Archive in Bratislava). As a conclusion, we can state that the registered unemployment in the Chemical industry increased significantly. On the one hand, during years 1933 and 1934 there was even higher percentage increase in unemployment as national average. On the other hand, period between 1931 – 1932 and 1935 – 1936, the unemployment in Chemical industry was below the national average.

Keywords: unemployment, chemical industry, economic history, Great Depression, interwar Czechoslovakia

Ekonomický vývoj medzivojnového Československa bol do prijatia Mníchovskej dohody determinovaný najmä dvoma silnými hospodárskymi krízami. V období rokov 1921 až 1923 zasiahla republiku povojnová hospodárska kríza, neskôr označovaná ako „malá“.² Na dne krízy v januári 1923 sprostredkovateľne práce oficiálne evidovali v celom Československu približne 440 tis. neumiestnených

¹ Príspevok je výsledkom riešenia projektu APVV-20-0199, projekt s názvom *Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia*.

² Povojnová hospodárska kríza postihla tvrdo najmä neskonsolidované Slovensko. Napríklad v prípade priemyslu došlo k výrazným štrukturálnym zmenám (mnohé slabšie podniky zanikli), čím sa urýchlil proces začlenenia východnej časti štátu do jednotného hospodárskeho celku novovzniknutej republiky.

uchádzačov o zamestnanie (podľa stavu posledného dňa v mesiaci).³ Časy krízy vystriedalo v roku 1924 obdobie hospodárskeho oživenia. Napríklad v priemysle sa začala veľká vlna zakladania podnikov. Nastalo obdobie rekonštrukcií a opráv, pričom sa vo veľkej miere uplatňovali racionalizačné opatrenia. Do roku 1929 vzrástla priemyselná výroba v Československu v porovnaní s predvojnovým stavom približne o 40 %.⁴ V prípade nezamestnanosti došlo celoštátne k poklesu približne na úroveň 41,6 tis. neumiestnených uchádzačov (priemer roku 1929).⁵ Pozitívne trendy vo vývoji hospodárstva boli ukončené nástupom veľkej hospodárskej krízy.

Predkladaná štúdia analyzuje pohyby evidovanej miery nezamestnanosti v Československej republike v rokoch 1929 – 1936 s dôrazom na chemický priemysel. Cieľom práce je porovnať celoštátny vývoj s vývojom v predmetnom odvetví na základe vybraného makroekonomického ukazovateľa.⁶ Treba podotknúť, že pod zjednodušený pojem „nezamestnanosť“ zahrňam len neumiestnených uchádzačov o prácu, evidovaných sprostredkovateľňami práce.⁷ Reálna nezamestnanosť bola však vyššia. Uvedenému problému sa sekundárne venujem aj v predkladanej štúdií. Omnoho presnejšie je skutočná nezamestnanosť zachytená v dobových hláseniach okresných úradov, kde je pre niektoré roky až o 50 % vyššia v porovnaní s evidenciou sprostredkovateľní práce.⁸ Napriek uvedenému rozdielu predstavujú dáta sprostredkovateľní práce výborný a najmä ľahko dostupný súhrnný materiál, na základe ktorého možno sledovať hrubé črty vo vývoji nezamestnanosti. Jakub

³ *Statistická příručka republiky Československé II*. Praha : Státní úřad statistický, 1925, s. 455.

⁴ V prípade Slovenska nebola situácia ani zďaleka taká priaznivá a odhaduje sa, že objem priemyselnej produkcie presiahol predvojnový stav len mierne.

⁵ *Statistická ročenka republiky Československé 1937*. Praha : Státní úřad statistický, 1937, s. 207.

⁶ Hospodársky vývoj v Československu v rokoch 1929 – 1933 na príklade ďalších vybraných makroekonomických ukazovateľov (import, export a priemyselná výroba) analyzujem v štúdií: VANEK, Peter. Hospodársky vývoj v Československu počas veľkej hospodárskej krízy s dôrazom na chemický priemysel na príklade vybraných makroekonomických ukazovateľov. In: DANIŠ, Miroslav – RYBÁR, Lukáš (eds.). *Historické rozhľady – Acta Historica Posoniensia 38*. Bratislava : Stimul, 2021, s. 225-243.

⁷ Použitie pojmu pozri napríklad v jednotlivých štatistických ročenkách Československej republiky (napr. *Statistická ročenka republiky Československé 1938*. Praha : Státní úřad statistický, 1938, s. 216-219.).

⁸ Nezrovnalosti spojené s evidenciou nezamestnanosti rozoberajú vo svojich prácach napr. Rudolf Olšovský, Václav Průcha a Jakub Rákosník. Pozri OLŠOVSKÝ, Rudolf et al. *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918 – 1945*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1963, s. 143, 452-457.; PRŮCHA, Václav. The Labour Market in Interwar Czechoslovakia. In: TEICHOVÁ, Alice – MOSSER, Alois – PÁTEK, Jaroslav (eds.). *Der Markt im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit*. Praha : Karolinum, 1997, s. 213 – 228.; RÁKOSNÍK, Jakub. *Odvračená tvář meziválečné prosperity. Nezaměstnanost v Československu v letech 1918 – 1938*. Praha : Karolinum, 2008, s. 154-159, 274-280, 348-374 a pod.

Za prínosnú možno označiť aj štúdiu autoriek Miriam Laclavíkovej a Jany Caklovej, ktorá je zameraná na legislatívu z oblasti nezamestnanosti a sociálneho zabezpečenia medzivojnového Československa. Pozri LACLAVÍKOVÁ, Miriam – CAKLOVÁ, Jana. Nezamestnanosť a pokusy o jej riešenie v prvej a v druhej ČSR. Príspevok k histórii práva sociálneho zabezpečenia. In: BLAHO, Peter (ed.). *Acta Universitatis Tyrnaviensis – Iuridica VI*. Trnava : Právnická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2009, s. 237-264.

Rákosník to vo svojej monografii zhrnul nasledovne: „... *štatistika neumiestnených uchádzačov toho mnoho nerypovedá o aktuálnom stave na trhu práce, avšak veľmi dobre postihuje vývojové tendencie nezamestnanosti (indexáciu)*.“⁹

Chronologicky je predkladaná štúdia ohraničená, ako vyplýva zo samotného názvu, rokmi 1929 až 1936. Samotné jadro textu je rozdelené na dve časti: nezamestnanosť počas obdobia veľkej hospodárskej krízy v rokoch 1929 až 1933 a nezamestnanosť počas obdobia depresie v rokoch 1934 až 1936. Rok 1929 symbolizuje začiatok veľkej hospodárskej krízy, pričom v roku 1933 sa celosvetovo dosiahol najhlbší bod poklesu – dno. Na druhej strane, rok 1936 predstavuje počiatok konca negatívneho vývoja v hospodárstve. Práve v druhej polovici roku 1936 prekonávajú prvé odvetvia hospodárstva, medzi ktoré patrí aj chemický priemysel, definitívne obdobie krízy a depresie. Následne v roku 1937 dochádza k oživeniu (konjunktúre) v rámci celého hospodárstva Československa. Ako už bolo naznačené v prechádzajúcej vete, tak pre porovnanie uvádzam v štúdiu aj vybrané makroekonomické dáta za rok 1937.

V texte použité trojfázové delenie ekonomického cyklu (kríza, depresia a oživenie) možno označiť za zjednodušené, rešpektujúc staršie a čiastočne aj novšie práce z oblasti hospodárskych dejín. V rámci modernej ekonomickej teórie sa skôr používa štvorfázové delenie ekonomického cyklu na expanziu, vrchol, kontrakciu a dno.¹⁰

Pri analýze nezamestnanosti v chemickom priemysle v sledovanom období je v štúdiu aplikované výhradne makroekonomické hľadisko – súhrnné dáta k chemickému priemyslu ako celku.

V prípade vymedzenia chemického priemyslu je v texte zohľadnený dobový kontext, na základe ktorého možno toto odvetvie schematicky rozdeliť na päť väčších celkov, respektíve subodvetví – priemysel anorganickej a organickej chémie, výroba viskózových vlákien, gumársky a farmaceutický priemysel. Medzi jednotlivými celkami dochádzalo k prelínaniu v rámci ich jednotlivých výrobných programov.¹¹ Priemysel anorganickej chémie zahŕňal širokú škálu výrobných odborov ako produkciu ferosilícia, gleja, karbidu vápnika, kyseliny sírovej, prostriedkov na ochranu rastlín, superfosfátov, zápaliak a pod. Pod priemysel organickej chémie spadali suchá destilácia dreva a spracovanie minerálnych olejov, či produkcia farieb, krémov na obuv, lakov, lepenky, zinkovej bieloby, mydla a pod.

⁹ RÁKOSNÍK, Jakub. *Odvrátená tvár...*, s. 155.

¹⁰ Pozri napr. BRČÁK, Jozef – SEKERKA, Bohuslav – STARÁ, Dana. *Makroekonomie – teorie a praxe*. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2014, s. 191-192.

¹¹ Obsah pojmu chemický priemysel dnes možno chápať podstatne širšie. Bezpochyby by sa mohlo hovoriť o potravinárskej, sklárskej, papierenskej chémii a pod. V rámci delenia, tak ako je naznačené vyššie, sú spomenuté len tie celky, ktoré boli uvádzané ako súčasť tohto odvetvia v dobových prameňoch a publikáciách.

Nezamestnanosť počas obdobia veľkej hospodárskej krízy v rokoch 1929 až 1933

Rozmach svetového hospodárstva bol ukončený krachom na burze v New Yorku v októbri 1929, ktorý je považovaný za symbolický začiatok veľkej hospodárskej krízy. Zjednodušenie možno konštatovať, že kríza z rokov 1929 až 1933 vznikla v dôsledku kombinácie mnohých negatívnych javov vo svetovom hospodárstve.

V predkladanej štúdií sa síce nezaobberám príčinami, ale i napriek tomu budem citovať výstižný úryvok z príspevku národohospodára Aloisa Krála z roku 1937: „Krise r. 1929 není vysvětlitelná žádnou jedinou příčinou. Krise agrární byla kombinována s krisí průmyslovou, krise surovinových zemí byla kombinována s krisí úvěrovou vzniklou zastavením mezinárodních úvěrů důsledkem americké bursovní spekulace; krise cyklická byla provázena a proto prohlubována nedostatky adaptace na některé strukturální změny; konec konců není neodůvodněna ani myšlenka, že šlo o konečné přizpůsobení se hospodářským důsledkům světové války.“¹² Z uvedeného textu explicitne vyplýva komplexnosť vzniku krízy a autorovo odmietnutie jej monokauzálného vysvetlenia.

Spoločným javom hospodárskych kríz je i vzostup nezamestnanosti, ktorý bol v predmetnom období mimoriadne výrazný. V najhlbšom bode poklesu v roku 1933 patrila Československá republika v absolútnom počte nezamestnaných k najviac zasiahnutým štátom. V rámci tohto kritéria na tom boli z vyspelých krajín horšie len Spojené štáty americké, Nemecko, Veľká Británia a Taliansko.¹³ Každá z týchto krajín mala pritom výrazne väčší počet obyvateľov. Obzvlášť zľú situáciu v Československu možno demonštrovať na porovnaní s Talianskom. Rozdiel priemerného počtu nezamestnaných v oboch krajinách za rok 1933 bol podľa dát Spoločnosti národov približne len 280 tis. (Tab. č. 1).¹⁴

V roku 1929 sa priemerný mesačný počet evidovaných nezamestnaných (neumiestnených uchádzačov o prácu) v Československu pohyboval na úrovni približne 41,6 tis. V nasledujúcom roku došlo k nárastu na 105,4 tis. a dno sa dosiahlo v roku 1933 s priemerným počtom 738,3 tis. osôb, čo bolo takmer 18-krát viac v porovnaní s východiskovým stavom. Najhorším mesiacom sa stal február toho istého roku, keď sprostredkovateľne práce evidovali 920,2 tis. neumiestnených uchádzačov o zamestnanie (Tab. č. 2).¹⁵

¹² KRÁL, Alois. *Dnešní stav světového hospodářství. Sbírnka přednášek pořádaných Českou společností národohospodářskou v období 1937 – 38. XIV.* Praha : Česká společnost národohospodářská, 1937, s. 20.; RÁKOSNÍK, Jakub – NOHA, Jiří. *Kapitalismus na kolenou. Dopad velké hospodářské krize na evropskou společnost v letech 1939 – 1934.* Praha : Auditorium, 2012, s. 84.

¹³ *Statistická ročenka republiky Československé 1937...*, s. 328-329.

¹⁴ Národní archiv v Praze (ďalej: NAP), f. Předsednictvo ministerské rady (ďalej: f. PMR), inv. č. 2941, šk. 4011, č. j. 17.016, Podpora vývozu, 13. nov. 1935, s. 5.

¹⁵ *Statistická ročenka republiky Československé 1938...*, s. 216-217.

Tab. č. 1: *Nezamestnanosť vo vybraných krajinách sveta v rokoch 1933 – 1935 (ročný priemer)¹⁶*

Rok/krajina	1933	1934	1935*
Anglicko	2 111 090	1 801 913	1 636 037
Belgicko	167 189	166 229	104 066
Československo	738 267	676 994	605 956
Dánsko	121 115	97 595	62 821
Francúzsko	307 844	376 495	433 354
Holandsko	322 951	332 772	333 580
Japonsko	408 710	372 941	351 764**
Maďarsko	60 595	52 157	50 504
Nemecko	4 733 014	2 657 688	1 876 579
Nórsko	35 591	35 101	28 930
Poľsko	249 660	342 166	364 856
Rakúsko	405 741	370 210	519 142
Švédsko	97 316	80 216	63 516
Taliano	1 018 955	963 677	638 100

* Priemer za mesiac jún.

** Priemer za mesiac máj.

Tab. č. 2: *Zaokrúhlené ročné priemery neumiestnených uchádzačov o zamestnanie v ČSR podľa sprostredkovateľní práce v tisícoch.¹⁷*

Rok/krajina	ČSR	Čechy	Morava a Sliezsko	Slovensko	Podkar. Rus
1929	41,6	27,7	10,5	2,5	0,3
1930	105,4	78,1	21,4	4,9	0,5
1931	291,3	210,6	61,7	17,3	0,8
1932	554,1	345,5	146,9	58,6	1,9
1933	738,3	416,2	228,7	88,0	3,8
1934	677,0	366,6	217,1	87,0	3,8
1935	686,3	378,5	207,6	92,3	4,2
1936*	622,7	342,7	183,7	87,7	4,4
1937**	408,9	?	?	?	?

* Výsledná hodnota je uvedená bez údajov súkromných sprostredkovateľní práce za október až december 1936.

** Historická statistická ročenka ČSSR. Praha : STNL – Nakladatelství technické literatury, 1985, s. 833. Dáta za rok 1937 pre jednotlivé krajiny republiky sa nepodarilo získať.

¹⁶ NAP, f. PMR, inv. č. 2941, šk. 4011, č. j. 17.016, Podpora vývozu, 13. nov. 1935, s. 5.¹⁷ Statistická ročenka republiky Československé 1938..., s. 216-217..

Pre porovnanie uvádzam aj vývoj zamestnanosti. Podľa údajov nemocenského poistenia sa znížil priemerný mesačný počet činných osôb v rovnakom období z 3,455 mil. na 2,721 mil. Pokles o 21,2 % nezodpovedal úplne reálnemu stavu. Kvôli úspore vlastných finančných prostriedkov mnoho pracovníkov nevyužilo možnosť nemocenského poistenia, v dôsledku čoho neboli zahrnutí v uvedenej štatistike. Kým evidovaná nezamestnanosť zaznamenala najväčší pokles v roku 1933, tak v prípade zamestnanosti možno hovoriť o dne až v roku 1934. Vtedy klesol počet činných osôb v Československu na 2,705 mil.¹⁸

Situácia na Slovensku v podstate vykazovala zhodu s celorepublikovým stavom. V období rokov 1929 až 1933 stúpol priemerný evidovaný mesačný stav nezamestnaných zokrúhlene z 2,5 tis. na 88 tis. Výrazne prudší nárast, viac ako 35-násobný, možno podľa môjho názoru okrem niektorých negatívnych špecifik pripísať aj výrazne nižším počiatočným hodnotám v nezamestnanosti, než v západných častiach štátu, a to aj po zohľadnení odlišného počtu obyvateľstva v jednotlivých krajinách. Najhlbší bod poklesu bol dosiahnutý aj na Slovensku vo februári 1933 so stavom 110,2 tis. neumiestnených uchádzačov (Tab. č. 2).¹⁹

Pri pohľade na celé 20. a 30. roky 20. storočia možno konštatovať, že najväčší nárast nezamestnanosti sa zväčša dosahoval vo februári. Nebolo tomu náhodou. Práve v tomto mesiaci vrcholil v stredoeurópskom priestore zimné obdobie a preto klesá aktivita v poľnohospodárstve, stavebníctve, ťažbe dreva a pod. Naopak v letných mesiacoch a začiatkom jesene bola nezamestnanosť obvykle najnižšia, čo súviselo práve s dopytom po sezónnych pracovníkoch.

Rudolf Olšovský a Vlastislav Lacina poukazujú vo svojich prácach na nedostatky štatistickej evidencie a odhadujú, že skutočný počet osôb bez práce sa v najhlbšom bode krízy mohol v republike pohybovať v rozpätí od 1,1 do 1,3 mil.²⁰ Navyše vo vtedajších rodinách bola v platenom povolaní činná zväčša iba jedna osoba, takže výpadkom príjmu mohlo byť podľa odhadov postihnutých prinajmenšom 20 % populácie republiky. Vyššie uvedené skutočnosti potvrdil i vtedajší národohospodár Ervín Hexner konštatovaním, že evidovaná nezamestnanosť celkom nezodpovedala realite. Podľa jeho názoru bol tento jav charakteristický najmä pre východ republiky. Slovensko označil za krajinu „*mlčiacich nezamestnaných*“, kde sa kvôli rôznym technickým i administratívnym prekážkam nedalo dopátrať k presným dátam.²¹

¹⁸ PRŮCHA, Václav et al. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992. 1. díl 1918 – 1945.* Brno : Nakladatelství Doplněk, 2004, s. 397-404.

¹⁹ *Statistická ročenka republiky Československé 1938...*, s. 216-217.

²⁰ OLŠOVSKÝ, Rudolf et al. *Přehled hospodářského vývoje...*, s. 453.; LACINA, Vlastislav. *Velká hospodářská krize v Československu (1929 – 1934).* Praha : Academia, 1984, s. 93.

²¹ Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej: SNA), f. Obchodná a priemyselná komora v Banskej Bystrici (ďalej: f. OPKBB), inv. č. 536, šk. 406, č. j. 3780, Dosiahli sme najnižšieho bodu, 25. mar. 1934, s. 2.

K javom, ktoré sa rozmáhali počas veľkej hospodárskej krízy, patrila i tzv. „*polozamestnanosť*“. Zamestnávateľia kvôli nepriaznivému vývoju v ekonomike často siahli po obmedzení počtu pracovných hodín či dokonca dní v týždni. Samozrejme, nižší počet odpracovaných hodín znamenal i nižšiu mzdu. Doslova katastrofálna bola situácia v oblasti podpôr v nezamestnanosti prideľovaných na základe tzv. „*gentského systému*“. Jeho základ tvorili prostriedky odborových organizácií v kombinácii so štátnym príspevkom z verejných financií. Problém spočíval v tom, že väčšina pracovníkov nepatrila medzi členov odborových organizácií, a preto nemali nárok na podporu.²² Kvantifikujúc tento stav, bolo v mesačnom priemere roku 1933 podporovaných odborovými organizáciami len 247,6 tis. osôb, čo predstavovalo iba jednu tretinu z celkového priemerného počtu nezamestnaných. Zároveň sa dá tvrdiť, že v období veľkej hospodárskej krízy rýchlejšie rástol počet nezamestnaných bez podpory v porovnaní s počtom nezamestnaných poberajúcich podporu podľa *gentského systému* (Graf č. 1).²³ Zväčša jedinou formou pomoci pre zvyšné dve tretiny osôb bez práce bola tzv. „*štátna stravovacia akcia*“, ktorou sa prideľovali poukážky na potraviny. Finančne ju kryli prostriedky obcí a dobrovoľných darcov.²⁴

Vo vzťahu k chemickému priemyslu v Československu dosahoval počet neumiestnených uchádzačov evidovaných sprostredkovateľňami práce v mesačnom priemere roku 1929 v absolútnom vyjadrení počet 373. Kulminácia nastala opäť v roku 1933 s hodnotou 10 109, teda došlo k viac ako 27-násobnému nárastu oproti východiskovému stavu. Pri komparácii s celkovým takmer 18-násobným vzostupom nezamestnanosti možno konštatovať, že na základe tohto makroekonomického

²² SNA, f. Obchodná a priemyselná komora v Bratislave (ďalej: f. OPKBA), inv. č. 1, šk. 11, bez č. j., Zápisnice 1931 – 1933, Zápisnica spísaná o plenárnom zasadnutí správnej komisie Obchodnej a priemyselnej komory v Bratislave, ktoré sa vydržovalo dňa 15. mája 1933, s. 29.

V Československu došlo k zavedeniu *gentského systému*, nazvaného podľa belgického mesta Gent, 1. apríla 1925. Na začiatku 30. rokov 20. storočia sa okrem Belgicka a Československa používal ešte v Dánsku, Fínsku, Francúzsku, Holandsku, Nórsku a Švédsku. Hlavná nevýhoda *gentského systému* spočívala v tom, že „zachytával“ iba zamestnancov organizovaných v odborových organizáciách. Na druhej strane sa lepšie kontrolovalo možné zneužitie a to vďaka zainteresovaniu už spomínaných odborových organizácií. Pozri NAP, f. Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností (ďalej: f. MPOŽ), šk. 783, č. j. 68522, Opatření proti nezaměstnanosti, 14. júl 1932, s. 8.

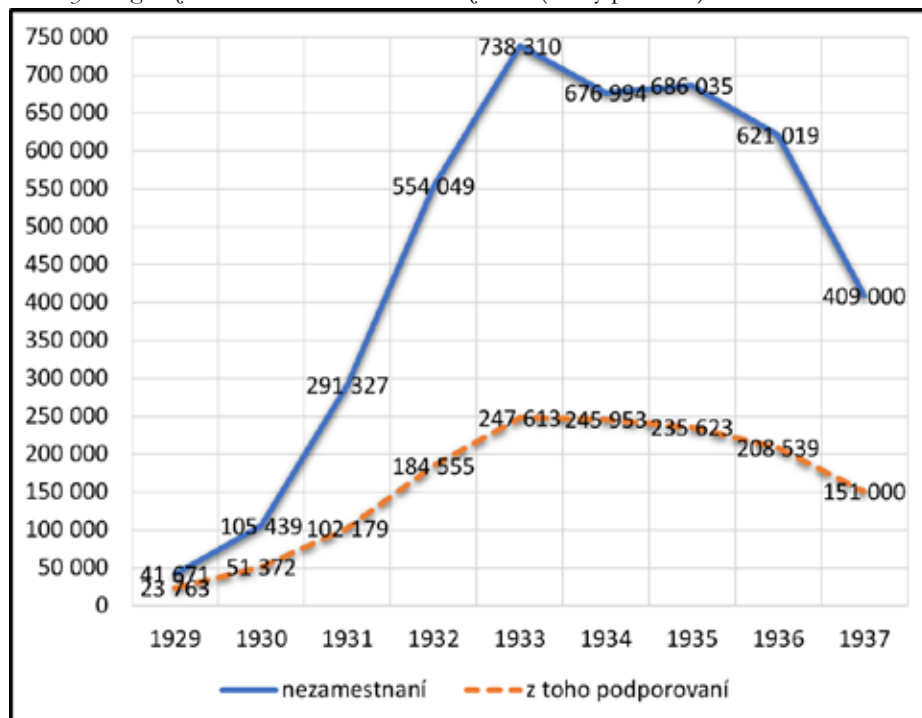
²³ *Statistická ročenka republiky Československé 1936*. Praha : Státní úřad statistický, 1936, s. 201-202.

Objem financií vyplácaných prostredníctvom spomínaného štátneho príspevku s narastajúcou nezamestnanosťou kontinuálne rástol. Po zavedení *gentského systému* v apríli 1925 činila hodnota štátneho príspevku vyplateného v rovnakom roku v rámci podpory v nezamestnanosti zaokrúhlené 3,2 mil. Kč. Na dne krízy v roku 1933 narástla jeho výška celkovo na 535,1 mil. Kč. Pozri NAP, f. MPOŽ, šk. 783, č. j. 68522, Opatření proti nezaměstnanosti, 14. júl 1932, s. 8.; *Statistická ročenka republiky Československé 1937...*, s. 234.

²⁴ SNA, f. OPKBA, inv. č. 1, šk. 11, bez č. j., Zápisnice 1931 – 1933, Zápisnica spísaná o plenárnom zasadnutí správnej komisie Obchodnej a priemyselnej komory v Bratislave, ktoré sa vydržovalo dňa 15. mája 1933, s. 29-30.

ukazovateľa bol chemický priemysel zasiahnutý vo výrazne vyššej percentuálnej miere, než bol celorepublikový priemer. V rámci chemického priemyslu nebolo v dobovom štatistickom zdroji zaradené gumárenstvo, ktoré v ňom malo pozíciu samostatného odvetvia. Nárast evidovanej nezamestnanosti v gumárenstve bol za rovnaké obdobie takmer 4-násobný, čo bolo hlboko pod celorepublikovým priemerom. Dno v prípade spomínaného odvetvia nastalo neskôr až v roku 1935, keď došlo oproti východiskovému stavu k viac ako 7-násobnému vzostupu nezamestnanosti na úroveň 575 osôb (Graf č. 2, tab. č. 3).²⁵

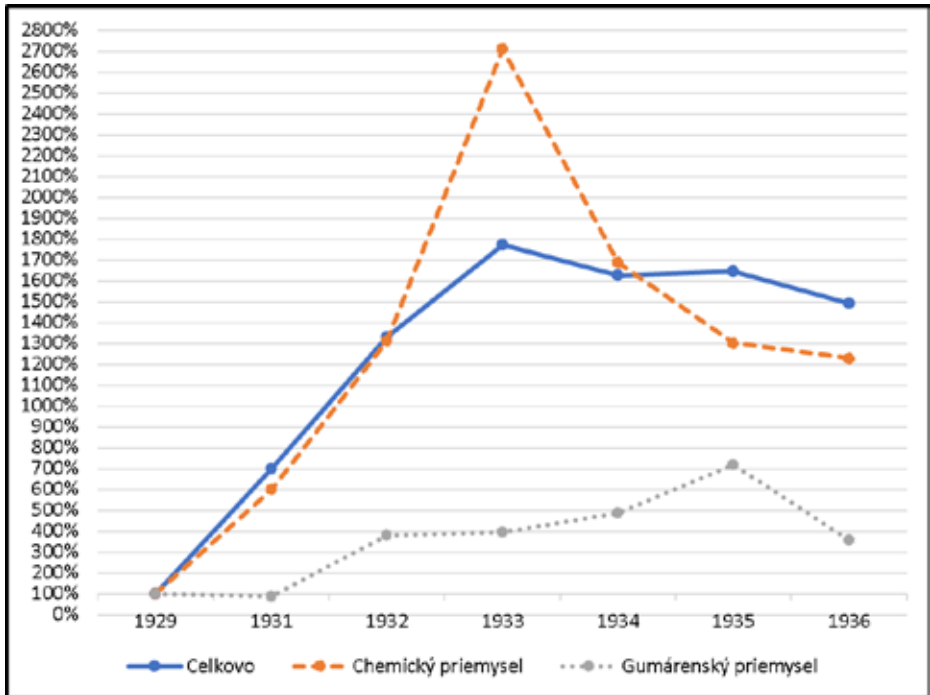
Graf č. 1: *Vývoj počtu neumiestnených uchádzačov o zamestnanie a uchádzačov podporovaných odborovými organizáciami v ČSR v rokoch 1929 až 1937 (ročný priemer)*²⁶

²⁵ *Statistická ročenka republiky Československé 1938...*, s. 218.

²⁶ *Statistická ročenka republiky Československé 1936...*, s. 201-202.; *Statistická ročenka republiky Československé 1938...*, s. 216-219.

Dáta za rok 1937 sú zaokrúhlené a získané z dobovej publikácie: WEIRICH, Marko. *Staré a nové Československo. Národohospodársky prehľad bohatství a práce*. Praha : Ferd. Svoboda, 1939, s. 90.

Graf č. 2, tab. č. 3: *Vývoj priemerného počtu neumiestnených uchádzačov o zamestnanie v gumárenskom, chemickom priemysle a celkovo v Československu (rok 1929 = 100 %)*²⁷

Rok	Celkovo	Chemický priemysel	Gumárensko
1929	41 671	373	80
1931	291 327	2 236	72
1932	554 049	4 881	305
1933	738 310	10 109	315
1934	676 994	6 293	391
1935	686 035	4 854	575
1936	621 019	4 581	286

²⁷ Statistická ročenka republiky Československé 1938..., s. 218.

Nezamestnanosť počas obdobia depresie v rokoch 1934 až 1936

Začiatkom druhej tretiny 30. rokov bolo vo svete badateľné celkové zlepšenie hospodárskych pomerov. Popri vzráhaní sa medzinárodnej obchodnej výmeny sa zastavil pokles cien surovín a výrobkov, sprevádzaný vzostupom priemyselnej výroby. Podobne tomu bolo aj v Československu. Hoci najhlbší bod krízy bol prekonaný, tak až do polovice roku 1936 nemožno hovoriť o konjunktúre. Ekonomika republiky sa ocitla v zdĺhavej fáze depresie, ktorú sa darilo prekonávať len veľmi ťažko a pomaly. Hodnoty väčšiny makroekonomických ukazovateľov nevykazovali kontinuálny pozitívny vývoj, ale v podstate od roku 1934 do oživenia striedavo stúpali a klesali. Uvedené je markantné najmä pri použití „optiky mikroekonómie“ (zameranie sa na jednotlivé subjekty), kde v mnohých závodoch situácia ešte nebola stabilizovaná a dochádzalo k výkyvom. Takéto „*hospodárske poruchy*“, ako sa uvádza v dobových materiáloch, sa diali aj v ostatných krajinách sveta.²⁸

Ťažká depresia v hospodárstve sa prejavila vo veľmi pomalom poklese nezamestnanosti. V roku 1934 dosahoval ročný priemer neumiestnených uchádzačov o zamestnanie v Československu podľa sprostredkovateľní práce úroveň 677 tis., čo oproti najhlbšiemu krízovému stavu znamenalo pokles o 61,3 tis. osôb, teda len o 8,3 %. Navyše roku 1935 došlo súhrnne v ročnom priemere k opätovnému nárastu o 9 300 jedincov. Z uvedených dát možno usúdiť, že na základe kritéria nezamestnanosti bol rok 1935 v celoštátnom meradle druhým najhorším rokom za celé obdobie trvania krízy a depresie (Tab. č. 2).²⁹

Kým vývoj v českých krajinách prebiehal v podstate v zhode s celorepublikovým priemerom, tak situácia na východe štátu vykazovala opäť špecifické črty. Ročný priemer neumiestnených uchádzačov o zamestnanie na Slovensku v roku 1934 podľa sprostredkovateľní práce mierne klesol. Avšak v roku 1935 sa „vyšplhal“ na 92,3 tis., čo bolo o 4 300 osôb viac ako v roku 1933. V percentuálnom vyjadrení to predstavovalo nárast o 4,9 %. Rok 1935 takto znamenal pre Slovensko, v rámci kritéria nezamestnanosti, najhlbší bod poklesu počas celého obdobia krízy a následnej depresie.³⁰

Zaostalejšia Podkarpatská Rus dosiahla dno dokonca až v roku 1936, keď hospodárstvo zvyšných krajín zažívalo oživenie sprevádzané poklesom nezamestnanosti.³¹ Za uvedený nárast mohol čiastočne aj prirodzený populačný prírastok, ktorý bol na východe republiky vyšší ako v českých krajinách. Práve

²⁸ SNA, f. OPKBB, šk. 387, inv. č. 528, č. j. 7554, Protokol písaný na XXIV. plenárnom shromáždení správnej komisie obchodnej a priemyselnej komory dňa 24. mája 1934 v Banskej Bystrici, 19. máj 1934, s. 4.; SNA, f. OPKBB, šk. 386, inv. č. 528, č. j. 17703, Presidiálny sdelení, 1. dec. 1934, s. 3.

²⁹ *Statistická ročenka republiky Československé 1938...*, s. 216.

³⁰ Tamže, s. 216-217.

³¹ Tamže, s. 216-217.

v tomto období vstupovali na trh práce „silné ročníky“.³²

Počet neumiestnených uchádzačov o zamestnanie v chemickom priemysle, s výnimkou gumárenstva, výrazne klesol už v roku 1934. Nastúpený trend pokračoval i v nasledujúcom s hodnotou 4 854 neumiestnených uchádzačov, čo predstavovalo pokles o 52 % v porovnaní so stavom na dne krízy. Pri pohľade na uvedené dáta možno konštatovať, že pokles evidovanej nezamestnanosti bol v chemickom priemysle výrazne väčší, než tomu bolo v priemere naprieč celým hospodárstvom (Graf č. 2, tab. č. 3).³³ Priaznivejší priebeh možno vysvetliť najmä vzostupom výroby a relatívne dobrou kondíciou v porovnaní s väčšinou ostatných odvetví.

V prípade gumárenstva, ako už bolo povedané vyššie, pokračoval nárast nezamestnanosti až do roku 1935. Uvedené potvrdzuje „mikroekonomický“ pohľad na vývoj zamestnanosti v jedinom veľkom závode predmetnej výroby na území Slovenska – v závode spoločnosti *Matador* v Petržalke pri Bratislave. V roku 1933 v ňom pracovalo 1 900 osôb, v roku 1934 osciloval počet zamestnancov medzi 1 500 až 1900 a v roku 1935 klesol priemerný počet pracovníkov na 1 300. V nasledujúcich rokoch zamestnanosť v závode opäť rástla.³⁴

Druhá polovica roku 1936 znamenala začiatok výraznejšieho oživenia. Lepšia situácia v hospodárstve Československa sa prejavila takisto vo výraznejšom poklese celkovej nezamestnanosti. Kvantifikujúc túto zmenu evidovali sprostredkovateľne práce v Československu v roku 1936 v ročnom priemere celkovo 622,7 tis. neumiestnených uchádzačov o zamestnanie. Pri komparácii s predchádzajúcim rokom to predstavovalo pokles o 63,6 tis., teda o 9,3 %. Medziročne sa znížila nezamestnanosť i na Slovensku, celkovo o 5 %. Extrém, ako už bolo uvedené v vyššie texte, predstavovala Podkarpatská Rus, kde sa dno v prípade nezamestnanosti dosiahlo až v roku 1936.³⁵ Vývoj v chemickom priemysle v zásade kopíroval celorepublikový trend – medziročný pokles nezamestnanosti bol na úrovni 5,6 %. Výrazné zlepšenie zaznamenalo gumárenstvo, kde priemerný ročný počet neumiestnených uchádzačov dosahoval v roku 1936 celoštátne 286 osôb, čo predstavovalo pokles oproti predchádzajúcemu roku až o 50,2 %.³⁶

V roku 1937 dosahoval ročný priemer neumiestnených uchádzačov o zamestnanie podľa sprostredkovateľní práce stav 408,9 tis. Oproti predchádzajúcemu roku to predstavovalo pokles o 213,8 tis., teda o 34,3 %. Napriek tomu, že v tomto istom

³² *Slovenský priemysel roku 1935*. Turčiansky Sv. Martin : Ústredné združenie slovenského priemyslu, 1936, s. 115.

³³ *Statistická ročenka republiky Československé 1938...*, s. 217-218.

³⁴ *Slovenský priemysel roku 1933*. Turčiansky Sv. Martin : Ústredné združenie slovenského priemyslu, 1934, s. 24.; *Slovenský priemysel roku 1934*. Turčiansky Sv. Martin : Ústredné združenie slovenského priemyslu, 1935, s. 26.; *Slovenský priemysel roku 1935...*, s. 21.

³⁵ *Statistická ročenka republiky Československé 1938...*, s. 216-217.

³⁶ Tamže, s. 218.

období vzrástla priemyselná výroba takmer na predkrízovú úroveň, bola evidovaná nezamestnanosť takmer 10-krát vyššia ako v roku 1929. Tento nepomer možno vysvetliť uskutočnenou automatizáciou a racionalizáciou v hospodárstve, ktoré sa uplatňovali ako jedny z hlavných nástrojov zvyšovania výnosnosti v silnom konkurenčnom prostredí.³⁷ Relatívne vysoká nezamestnanosť a s ňou spojené sociálne problémy pretrvávali až do zániku republiky.

Záverom

Krach na burze v New Yorku v októbri 1929 predstavoval symbolický začiatok veľkej hospodárskej krízy, ktorá zasiahla Československú republiku mimoriadne tvrdo. V dôsledku výrazného obmedzenia medzinárodnej obchodnej výmeny došlo k prepadu exportu, ktorý bol nasledovaný poklesom priemyselnej výroby. Postupom času boli negatívne zasiahnuté všetky odvetia hospodárstva v štáte. Symptomatickým pre krízové obdobie je rast nezamestnanosti. V rámci uvedeného makroekonomického ukazovateľa bola situácia doslova katastrofálna, keďže v ňom v absolútnych číslach Československo patrilo medzi najviac postihnuté krajiny. Často neúnosnou bola aj sociálna situácia nezamestnaných. V roku 1933 – v najhlbšom bode poklesu – sa ročný priemer neumiestnených uchádzačov o zamestnanie evidovaných sprostredkovateľmi práce pohyboval na úrovni približne 738 tis., pričom až dve tretiny všetkých nezamestnaných sa ocitli mimo odborového systému podpôr.

V prípade chemického priemyslu možno v rokoch 1933 a 1934 konštatovať vyšší percentuálny nárast nezamestnanosti než tomu bolo v celoštátnom priemere. Naopak v rokoch 1931 až 1932 a v období pokrízovej depresie v rokoch 1935 až 1936 sa pohyboval počet neumiestnených uchádzačov o prácu v chemickom priemysle pod celoštátnym priemerom. Odhadom možno tvrdiť, že podobná situácia bola aj v roku 1930, no dáta za uvedené obdobie sa mi nepodarilo získať. Relatívne lepší vývoj možno vidieť v gumárstve, často v dobových prácach stojace ako samostatné odvetvie, ktoré zaznamenalo počas celého obdobia trvania krízy a následnej depresie percentuálne výrazne nižší nárast nezamestnanosti, než tomu bolo v chemickom priemysle, resp. v celom hospodárstve.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Archívne pramene

Národní archiv v Prahe

- f. Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností

- f. Předsednictvo ministerské rady

³⁷ Tamže, s. 216-217.; *Historická statistická ročenka Č.SSR...*, s. 833.; OLŠOVSKÝ, Rudolf et al. *Přehled hospodářského vývoje...*, s. 453.

Slovenský národný archív v Bratislave

- f. Obchodná a priemyselná komora v Banskej Bystrici

- f. Obchodná a priemyselná komora v Bratislave

Literatúra

- BRČÁK, Jozef – SEKERKA, Bohuslav – STARÁ, Dana. *Makroekonomie – teorie a praxe*. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2014, 233 s. ISBN 978-80-7380-492-3
- KRÁL, Alois. *Dnešní stav světového hospodářství. Sbíрка přednášek pořádaných Českou společností národohospodářskou v období 1937 – 38. XIV.* Praha : Česká společnost národohospodářská, 1937, 23 s.
- LACINA, Vlastislav. *Velká hospodářská krize v Československu (1929 – 1934)*. Praha : Academia, 1984, 217 s.
- LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ČAKLOVÁ, Jana. Nezamestnanosť a pokusy o jej riešenie v prvej a v druhej ČSR. Príspevok k histórii práva sociálneho zabezpečenia. In: BLAHO, Peter (ed.). *Acta Universitatis Tyrnaviensis – Iuridica VI*. Trnava : Právnická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2009, s. 237-264. ISBN 978-80-8082-328-3
- OLŠOVSKÝ, Rudolf et al. *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918 – 1945*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1963, 740 s.
- PRŮCHA, Václav et al. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992. 1. díl 1918 – 1945*. Brno : Nakladatelství Doplněk, 2004, 578 s. ISBN 80-7239-147-X
- PRŮCHA, Václav. The Labour Market in Interwar Czechoslovakia. In: TEICHOVÁ, Alice – MOSSER, Alois – PÁTEK, Jaroslav (eds.). *Der Markt im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit*. Praha : Karolinum, 1997, s. 213 – 228. ISBN 80-7184-032-7
- RÁKOSNÍK, Jakub. *Odvraćená tvář meziválečné prosperity. Nezaměstnanost v Československu v letech 1918 – 1938*. Praha : Karolinum, 2008, 461 s. ISBN 978-80-246-1429-8
- RÁKOSNÍK, Jakub – NOHA, Jiří. *Kapitalismus na kolenou. Dopad velké hospodářské krize na evropskou společnost v letech 1939 – 1934*. Praha : Auditorium, 2012, 333 s. ISBN 978-80-87284-29-2
- VANEK, Peter. Hospodársky vývoj v Československu počas veľkej hospodárskej krízy s dôrazom na chemický priemysel na príklade vybraných makroekonomických ukazovateľov. In: DANIŠ, Miroslav – RYBÁR, Lukáš (eds.). *Historické rozhľady – Acta Historica Posoniensia 38*. Bratislava : Stimul, 2021, s. 225-243. ISBN 978-80-8127-329-2
- WEIRICH, Marko. *Staré a nové Československo. Národohospodářský přehled bohatství a práce*. Praha : Ferd. Svoboda, 1939, 395 s.
- Historická statistická ročenka ČSSR*. Praha : STNL – Nakladatelství technické literatury, 1985, 910 s.

- Slovenský priemysel roku 1933*. Turčiansky Sv. Martin : Ústredné združenie slovenského priemyslu, 1934, 101 s.
- Slovenský priemysel roku 1934*. Turčiansky Sv. Martin : Ústredné združenie slovenského priemyslu, 1935, 119 s.
- Slovenský priemysel roku 1935*. Turčiansky Sv. Martin : Ústredné združenie slovenského priemyslu, 1936, 122 s.
- Statistická príručka republiky Československé II*. Praha : Státní úřad statistický, 1925, 656 s.
- Statistická ročenka republiky Československé 1936*. Praha : Státní úřad statistický, 1936, 299 s.
- Statistická ročenka republiky Československé 1937*. Praha : Státní úřad statistický, 1937, 345 s.
- Statistická ročenka republiky Československé 1938*. Praha : Státní úřad statistický, 1938, 369 s.

Populačná a rodinná politika na Slovensku v období budovania socializmu¹

Eva Škorvanková

Mgr. Eva Škorvanková, PhD.
University of Ss. Cyril and Methodius
Faculty of Arts
Department of Historical Sciences and Central European Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovakia
e-mail: eva.skorvankova@ucm.sk

Populačné štúdie Slovenska 14:67-91

Population and Family Policy in Slovakia in the 1950s and 1960s.

After-war period the number of inhabitants of Czechoslovakia saw a significant decrease (as a result of the expatriation of German population from the frontier territories of the Czech part and Moravia). However, the Slovak territory presented much smaller deviations by far. It was typically showing in higher marriage rate and birth rate when compared to the overall Czechoslovak average. In this paper I attempt to showcase the local specifics inside of Slovakia as well as the approach of Czechoslovak Communists to the population behaviour trends of the Roma inhabitants in this region.

Keywords: population policy, family, Slovakia, emancipation, Roma inhabitants

Úvod

Komunistická strana Československa ovládla postupne po roku 1945 hlavné oblasti politického, hospodárskeho a spoločenského života. Tento proces bol dovŕšený aj radikálnou transformáciou politického systému po februárovom prevrate v roku 1948.² V 50. rokoch sa v Československu presadil autoritatívny režim, ktorý radikálne zasiahol proti akýmkoľvek oponentom. Zásadné premeny hospodárskeho života a sociálnych štruktúry boli úzko prepojené s urýchlenu industrializáciou Slovenska, ktorá sa premietla do rýchlo rastúcej zamestnanosti žien a mzdovej nivelizácie, ktorú sprevádzala diskriminácia vyšších tried.³ Formovanie totalitného režimu malo byť kompenzované ambíciou zvýšiť životnú úroveň obyvateľstva. Komunistický režim sa však už na začiatku 50. rokov dostal do zásadnej krízy, najmä v dôsledku neúspešnej ekonomickej politiky a zásadným

¹ Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy APVV-20-0199 *Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia*

² RÁKOSNÍK, Jakub. *Sovětské sociálního státu: Lidové demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945 – 1960*. Praha : Filozofická fakulta UK v Praze, 2010, s. 86-87. ISBN: 978-81-73083-03-8.

³ Tamtiež, s. 86-87.

hospodárskym a sociálnym problémom.⁴ V druhej polovici 50. rokov sa preto politické elity štátu a strany museli intenzívne venovať sociálnej politike s cieľom obnoviť stabilitu komunistického režimu. Do centra pozornosti sa dostali otázky bytovej výstavby, zvyšovania konzumu a spotreby, kvality služieb a sociálneho zabezpečenia. Jakub Rákosník označil socialistické Československo za špecifický model sociálneho štátu, ktorého štruktúra bolo dotvorená do roku 1956 a bez výraznejších zmien pretrvala až do revolúcie 1989. Zároveň sa ustálili aj mechanizmy tzv. „*zaopatrujúcej diktatúry*“⁵, čo prispelo k stabilizácii a legitimizácii režimu.⁶

V prostredí plánovanej a centrálne riadenej ekonomiky sa neustále zvyšoval podiel ekonomicky aktívnych osôb. Dramaticky rástol podiel ekonomicky aktívnych žien na celkovom počte ekonomicky aktívneho obyvateľstva.⁷ Zásadne sa tak transformoval charakter ženskej economickej aktivity, narástla ženská zamestnanosť a hlavnou zmenou bola mobilizácia žien z domácností do pracovného procesu.⁸ Ženy boli hlavným zdrojom zvyšovania objemu výroby. Napriek deklaráciám o rovnosti miezd boli príjmy žien trvalo nižšie, čo umožňovalo feminizovanie niektorých pracovných odborov. V nich potom dochádzalo k nivelizácii ženských platov, takže otázka kvalifikácie nehrala žiadnu podstatnú úlohu. Ženy nedosahovali v zamestnaní na vyššie riadiace pozície, dokonca ani v odvetviach, kde prevažovali.⁹

Režim od žien požadoval aj zodpovedné plnenie úlohy manželiek a matiek. Aj v období reálneho socializmu zostala rodina základnou sociálnou jednotkou. V dobovom diskurze sa preto kládol veľký dôraz na prepojenie „novej“ úlohy ženy, ktorá vykonávala tradičné mužské povolanie, s obvyklou úlohou matky a gazdinky, čím režim reálneho socializmu udržiaval kontinuitu rodového usporiadania.¹⁰ Socialistické ženy preto preberali modely správania a hodnoty stredostavovských, či meštianskych žien a prostredníctvom ženských časopisov (*Slovenka*, *Vlasta*) boli

⁴ PERNES, Jiří. *Križe komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2008, s. 24. ISBN: 978-80-7325-154-3.

⁵ „Fürsorgediktatur“. Bližšie k interpretácii RÁKOSNÍK, *Sovětské sociálního státu*, s. 89-90.

⁶ Tamtiež, s. 102.

⁷ Historická štatistická ročenka uvádza, že v rokoch 1950-1980 vzrástol podiel ekonomicky aktívnych žien na celkom počte ekonomicky aktívneho obyvateľstva z 19,7% na 46,7%. *Historická štatistická ročenka*. Praha : Federální statistický úřad, 1985, s. 26.

⁸ Takmer všetko obyvateľstvo bolo zapojené do štátneho economickeho mechanizmu. Zároveň boli úplne eliminované tradičné politické a sociálne elity, ale aj chudobné a nezamestnané vrstvy. Tento proces dostal signifikantné označenie „sociálne zemetrasenie“, ktoré rozbúrало a zrovnalo so zemou všetky tradičné štruktúry. KŘEN, Jan. *Dvě století střední Evropy*. Praha : Argo, 2005, s. 636. ISBN: 978-80-72036-12-7.

⁹ JECHOVÁ, Květa. Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš. *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2008, s. 108. ISBN: 978-80-7285-093-8.

¹⁰ NEČASOVÁ, Denisa. *Nový socialistický člověk : Československo 1948-1956*. Brno : Host, 2018, s. 147.

motivované k vzorovej starostlivosti o domácnosť, ručné práce, starostlivosť o deti. Ženy v komunistickom Československu tak naďalej čelili problému tzv. dvojitého zaťaženia, keď museli zladit' slabo platené zamestnanie a verejné angažovanie so starostlivosťou o rodinu a domácnosť. Tento problém nebol uspokojivo vyriešený, napriek narastajúcemu počtu jedální, školských klubov, materských škôl a jasieľ, či pracovní. Nová socialistická matka sa podľa dobového ideálu mala vyznačovať dôverou voči štátu a jeho vzdelávacím inštitúciám (jasle, materská škola, škola) a zároveň sa mala angažovať a realizovať sa v záujme a v prospech spoločnosti.¹¹ Československé ženy však museli zápasit' s nedostatkom základných životných potrieb, nekvalitnými službami a absenciou mnohých technických pomocníkov potrebných pre zvládanie domácich prác a starostlivosť o rodinu.

Nové výzvy československej populačnej politiky

Československo čelilo po skončení druhej vojny výraznému poklesu počtu obyvateľov. Veľkým problémom bol najmä úbytok ekonomicky aktívnej časti populácie. Kým v 40. rokoch sa odborníci a následne štát museli vyrovnat' najmä s problémom vysokej doječskej úmrtnosti, v 50. rokoch to bola najmä vysoká potratovosť, a s tým súvisiaca klesajúca pôrodnosť. V tejto súvislosti je dôležité uviesť, že územie Slovenska vykazovalo podstatne menšie výkyvy v počte obyvateľstva, aj v celkovej hustote osídlenia.¹² Natalita narastala v rokoch druhej svetovej vojny v českých krajinách aj na Slovensku.¹³ Na Slovensku tento vývoj pokračoval ako fáza kompenzačnej pôrodnosti do prvej tretiny 50. rokov.¹⁴ Pomerne vysoká miera sobášnosti a pôrodnosti potom vrcholila v rokoch 1946-1947.¹⁵ Pokles pôrodnosti nastal v polovici 50. rokov.¹⁶ V 50. rokoch tak počet ekonomicky aktívneho obyvateľstva čiastočne vrástol, ale týkalo sa to len územia Slovenska. V tejto súvislosti je zaujímavé porovnanie medzi nárastom počtu obyvateľov v rámci republiky o viac než 11%, naproti tomu ale predstavoval nárast ekonomicky aktívneho obyvateľstva len 3,3%, pričom na Slovensku tvoril od roku 1950 celkový prírastok obyvateľstva 21,3%, ale osôb v pracovnom veku

¹¹ Tamtiež, s. 155.

¹² V 30. rokoch 20. storočia a počas druhej svetovej vojny sa hustota obyvateľstva na Slovensku pohybovala okolo 70 osôb na km², na konci 50. rokov sa hustota zvýšila na 80 osôb na km². KUČERA, Milan – VYSUŠILOVÁ, Dagmar. *Demografická príručka 1959*. Praha : Státní úřad statistický, 1959, s. 12.

¹³ V roku 1944 dosiahla natalita na Slovensku úroveň 26,3‰. ŠUBRTOVÁ, Alena. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha : Česká demografická společnost, 2006, s. 192-193. ISBN: 80-239-8369-5.

¹⁴ Bližšie JUREČEK, Zdeněk. Regionální rozdíly ve věkovém složení obyvatelstva ČSSR. In: *Demografie*, 1963, roč. 5, č. 1, s. 2-3.

¹⁵ JECHOVÁ, Cesta k emancipaci, s. 120.

¹⁶ *Statistická ročenka ČSSR 1960*. Praha : SNTL, 1960, s. 62.

len 12,5%.¹⁷ Československá ekonomika, ktorá bola založená na extenzívnom využívaní pracovnej sily, bola z hľadiska dlhodobej perspektívy odkázaná na trvalý populačný rast. Dôležitou súčasťou propopulačných opatrení socialistického štátu bolo zlepšenie sociálnej situácie obyvateľstva, najmä rodín s deťmi.¹⁸ K pronatalitným opatreniam môžeme priradiť zavedenie prídavkov na deti, novomanželských pôžičiek a mimoriadnych príspevkov pri narodení dieťaťa.¹⁹ Postupne sa predlžovala tzv. materská dovolenka (z 18 na 22 týždňov) a navyšovala sa peňažná pomoc v materstve.²⁰ Dôležitú úlohu v populačnej politike štátu zohrávali sociálno-zdravotné zariadenia pre deti ako boli jasle, škôlky a detské útulne (družiny, školské jedálne).²¹ Dôležitú úlohu v populačnej politike mala zohrávať dostupná a kvalitná zdravotná starostlivosť a sieť poradní (predmanželské, pre matky s deťmi, antikoncepcné, neskôr aj manželské).

S cieľom systematicky riešiť problémy populačného vývoja v Československu začala 6. januára 1958 svoju činnosť Štátna populačná komisia (na základe vládneho uznesenia č. 918 z 28. augusta 1957).²² Medzi základné úlohy komisie patrilo pripomienkovanie osnov a návrhov právnych predpisov, organizovanie a koordinovanie výskumu, ktorý sa dotýkal populačných otázok, ako aj podávanie návrhov a iniciatív, posudkov a návrhov opatrení, ktoré súviseli s populačnou situáciou.²³

Socialistická rodina na Slovensku

Dôležitý vplyv na vývoj rodinnej a populačnej politiky v socialistickom Československu mal nepochybne nárast ženskej zamestnanosti a pracovné migrácie v rámci republiky, keď z agrárnych oblastí sa obyvateľstvo presúvalo smerom do miest. Tento vývoj podporovala aj masívna industrializácia Slovenska. V 60. rokoch predstavovali ženy takmer 50% celkovej pracovnej sily v Československu, čo

¹⁷ Bližšie o obyvateľstve v produktívnom veku v Československu JUREČEK, Zdeněk – ULLMANN, Ota. Vekové složení obyvatelstva ČSSR. In: *Statistika a demografie*, 1963, zv. 3, s. 436-437.

¹⁸ Bližšie k téme socialistického modelu populačnej politiky ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ĎURČEK, Pavol. Socialistický model populačnej politiky a reprodukčné správanie na Slovensku. In: *Studia Historica Nitriensia*, 2018, roč. 22, č. 1, s. 104-131.

¹⁹ RÁKOSNÍK, *Sovětzace sociálního státu*, s. 351.

²⁰ KOUBEK, Jozef. Populační politika Československé republiky v letech 1945-1980. In: *Demografie* 1981, roč. 23, č. 1, s. 32-33.

²¹ BARTUŠKOVÁ, Marie. Závodní jesle a mateřské školy. In: *Péče o mládež*, 1948, roč. 27, č. 1, s. 20.

²² V rokoch 1947 až 1949 pôsobila populačná komisia pri ministerstve zdravotníctva a mala najmä zdravotnícky charakter a aj pri Hospodárskej rade. Už v lete 1956 začala svoju činnosť špeciálna komisia, ktorá mala za cieľ navrhnuť opatrenia k zlepšeniu populačného vývoja. Rok činnosti Štátní populační komise. In: *Demografie*, 1959, roč. 1, č. 1, s. 46-47.

²³ RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zámjnu státu: Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918 – 1989*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 55. ISBN: 978-80-7422-378-5.

znamenal, že viac ako polovica všetkých žien starších ako 15 rokov vykonávali aktívne nejaké povolanie. V Čechách to bolo 54%, na Slovensku o niečo menej, 43,2% všetkých žien. Na začiatku 50. rokov bolo na Slovensku ekonomicky aktívnych až 58,3% (v Čechách to bolo 42 %). V dôsledku kolektivizácie ale tento počet klesal a ženy sa presúvali do iných zamestnaní, alebo predstavovali ekonomicky neaktívnu rezervu pracovných síl.²⁴ Do tejto skupiny možno zaradiť aj rómske ženy, ktoré sa do pracovného pomeru mohli zaradiť v oveľa menšom počte ako ostatné ženy. Zaradenie Rómov do trvalého pracovného pomeru bolo vo všeobecnosti chápané ako nevyhnutná podmienka zmeny ich zaostaleho spôsobu života.²⁵ V prípade rómskych žien vzhľadom na vyšší priemerný počet detí v rodine musela byť zohľadňovaná aj nutnosť práce vo vlastnej domácnosti. Podľa štatistických údajov za roky 1967 a 1968 bolo na Slovensku v pracovnom pomere 22,9 % rómskych žien, resp. 18,3% ekonomicky aktívnej populácie vo veku 15 – 54 rokov.²⁶

Vysoký podiel zamestnaných žien predstavoval veľkú výzvu pre rodinnú politiku. Zamestnané manželky a matky museli zladit' platenú prácu a rodinný život. Vysoká ekonomická aktivita žien mala nepochybne závažné spoločenské dôsledky, vplývala na ich súkromný aj rodinný život. Socialistická žena sa musela naučiť fungovať v dvojzmennej prevádzke. Zamestnané ženy sa preto domáhali skrátenia pracovnej doby a skvalitnenia a rozšírenia služieb, ktoré im mali uľahčiť starostlivosť o domácnosť a rodinu. V slovenskom prostredí naďalej pretrvával konzervatívny prístup niektorých žien k zamestnaniu a platenej práci mimo domácnosť, keď mnohé naďalej uprednostňovali výlučnú starostlivosť o rodinu.²⁷

Jedným z následkov enormného pracovného, rodinného aj spoločenského zaťaženia žien boli nepochybne aj problémy v manželskom súžití. Socialistický režim sa preto musel vyrovnat' s rýchlym nárastom počtu rozvodov. V prípade Slovenska bola miera rozvodovosti v porovnaní s českou časťou republiky nižšia.²⁸ Môžeme preto uvažovať o väčšej stabilite manželských zväzkov na Slovensku, čo

²⁴ JUREČEK – ULLMANN, Věkové složení obyvatelstva ČSSR, s. 439.

²⁵ JUROVÁ, Anna. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava : Goldpress Publishers, 1993, s. 41. ISBN: 80-85584-07-7.

²⁶ SRB, Vladimír – VOMÁČKOVÁ, Olga. Cikáni v Československu v roce 1968. In: *Demografie* 1969, roč. 11, č. 4, s. s. 225-226.

²⁷ Publikované zistenia boli výsledkom spoločného československo-poľského výskumu. PROKOPEC, Jiří. Vdaná žena v rodine a v zaměstnání – 1961: Přehled o základních výsledcích průzkumu. 1. část. In: *Demografie*, 1963, roč. 5, č. 1, s. 22-24.

²⁸ V roku 1945 bola na Slovensku miera rozvodovosti 0,18, v roku 1960 vrástla na 0,58 na tisíc obyvateľov. V Čechách a na Morave stúpila miera rozvodovosti z 0,71 v roku 1945 na 1,19 v roku 1960. Z hľadiska európskej štatistiky bolo Československo nad európskym priemerom. RÁKOSNÍK, *Sovětské sociálního státu*, s. 155. HANTRAIS, Linda. *Family Policy Matters: Responding to Family Change in Europe*. Bristol : The Policy Press University of Bristol, 2004, s. 51, tabuľka 3.1. ISBN: 978-18-61344-71-7.

mohlo súvisieť s vyšším zastúpením vidieckeho a malomestského obyvateľstva. Pravdepodobne tento stav súvisel aj s vyššou mierou religiozity a konzervativizmu.²⁹ V 50. rokoch bola najčastejšou príčinou rozvratu manželstva nevera. Predstavovala 25-40% z celkového počtu rozvodov. Alkoholizmus bol menej častým dôvodom rozvodov (približne 10%).³⁰

Zásadnou otázkou však bola aj stabilita manželských zväzkov. V roku 1963 prebehol na Slovensku sociologický prieskum o rodine a manželstve. Podstatná časť respondentov (28,1%) sa domnievala, že sa manželstvá často uzatvárali ľahkomyselne a ľahkovážne. Za faktory ohrozujúce stabilitu rodiny boli považované aj moderné tempo života, možnosti ľahko nadviazať známosť s osobou druhého pohlavia, pret'aženosť žien v zamestnaní, či prehnané pracovné ambície u mužov, ktoré im bránili intenzívnejšie sa venovať rodine.³¹

Postoj československých komunistov k rozvodom sa v priebehu času postupne menil a odrážal aktuálne oficiálne názory a situáciu v Sovietskom zväze. V medzivojnovom období sa v ženskej komunistickej tlači objavili názory, ktoré predpovedali „odumretie“ rodiny. Tradičný zväzok muža a ženy mal nahradiť slobodný a voľný pomer, ktorý sa mohol ľahko ukončiť.³² Po komunistickom prevrate bola prijatá pomerne prísna právna úprava, ktorá viedla k spomaleniu nárastu rozvodovosti v prvej polovici 50. rokov.³³ V druhej polovici 50. rokov v dôsledku rozvoľnení pravidiel začal počet rozvodov stúpať.³⁴ Nový zákon o rodine z roku 1963 zaviedol zmierovacie konanie pred samotným rozvodom, ktorého cieľom bolo zabrániť neustále narastajúcemu počtu rozvodov.³⁵ Vyššia miera rozvodovosti vyplývala zo zjednodušeného právneho postupu pri rozvode

²⁹ KUČERA, Milan. *Populace České republiky 1918 – 1991*. Praha : Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994, s. 148. ISBN: 80-901674-7-0.

³⁰ V roku 1968 sa realizovala veľká anketa na tému manželskej nevery na stránkach ženských časopisov *Vlasta* a *Slovenka*. Jej výsledky boli spracované aj odborné v demografickej štúdii o postojoch československej spoločnosti k problémom manželskej vernosti. Až 4/5 respondentov zo Slovenska bola presvedčená o možnosti zachovať vernosť v manželskom zväzku. Vernosť pritom bola vo všeobecnosti považovaná za nevyhnutný predpoklad šťastného manželstva. Zároveň ale respondenti prezentovali rozdielny pohľad na neveru muža a ženy. Mužská nevera bola považovaná za menej ohrozujúci faktor rodinnej stability. S týmto názorom súhlasilo takmer 31,5% zapojených slovenských mužov a takmer 19,1% slovenských žien (ale len 4% českých žien a 13,9% českých mužov). Bližšie PROKOPEČ, Jiří – WYNNYCZUK, Vladimír. *Názory o vernosti a príčinách nevery*. In: *Zprávy Státní populační komise*, 1968, roč. 7, č. 6, s. 12-23.

³¹ BÁNHEGYI, Frantúšek. *Sociológia súčasnej rodiny*. Bratislava : Štátne pedagogické nakladateľstvo, 1967, s. 160-161.

³² Manželstvo. In: *Proletárka*, 1924, roč. 3, č. 7, s. 2-4. Manželstvo, rodina a voľná láska. Z debát o probléme rodiny a sobáša v Rusku. In: *Proletárka*, 1926, roč. 5, č. 2, s. 7. Manželstvo a voľná láska. In: *Proletárka*, 1927, roč. 6, č. 12, s.7-8.

³³ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu*, s. 150.

³⁴ KUČERA, *Populace České republiky*, s. 96.

³⁵ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu*, s. 151.

manželstva, ako aj s vysokou mierou zamestnanosti a vyťaženosťou žien. Napriek nárastu rozvodovosti ale vo všeobecnosti klesal podiel neúplných rodín.³⁶ Mnohí rozvedení manželia sa pravdepodobne rozhodli pre opakovaný vstup do manželstva. Manželský zväzok a rodina naďalej zohrávali dôležitú úlohu v živote človeka.

Rodina a pôrodnosť na Slovensku

Územie Slovenska vykazovalo oproti českej časti republiky odlišnosti v populačnom správaní obyvateľstva, ktoré boli výsledkom predchádzajúceho politického, hospodárskeho a spoločenského vývoja v medzivojnovom období. Napriek doznievajúcej transformácii plodnosti, ktorej výsledkom bol prechod k 2 až 3 detným rodinám,³⁷ si Slovensko udržiavalo v porovnaní s českými oblasťami vyššiu mieru sobášnosti a pôrodnosti. Výrazný vplyv na formovanie rodinného života mala na Slovensku nepochybne vysoká religiozita obyvateľstva. Postoje a názory cirkevných autorít na tému pohlavného života, interrupcií, antikoncepcie, ale aj manželského a rodinného života zohrávali v živote slovenskej spoločnosti a jej populačného správania dôležitú úlohu.³⁸ Kľúčovými faktormi ale bola aj nízka miera gramotnosti obyvateľstva a nízky stupeň urbanizácie. Rurálny spôsob života a kontrolné mechanizmy vidieckych komunít veľmi účinne blokovali procesy transformácie plodnosti smerom k nižšiemu počtu detí v rodinách.

Pôrodnosť na Slovensku v období druhej svetovej vojny aj v dôsledku aktívnej propopulačnej politiky autoritatívneho ľudáckeho režimu rástla.³⁹ Tento vývoj pokračoval až do prvej tretiny 50. rokov.⁴⁰ Po roku 1945 si Slovensko udržiavalo priaznivejší populačný vývoj než česká časť republiky, s vyššou úrovňou pôrodnosti a jej pomalším tempom poklesu než bol československý priemer.⁴¹ Pôrodnosť bola na Slovensku viac než o polovicu vyššia (v roku 1958 bola pôrodnosť v rámci celej krajiny 17,4 živonarodených na 1000 obyvateľov, v Čechách to bolo 14,8 a na Slovensku 23,9) a pri nižšej úmrtnosti bol prirodzený prírastok viac než

³⁶ JUREČEK, Zdeněk. Struktura našich domácností a rodín. In: *Demografie* 1960, roč. 2, č. 4, s. 291.

³⁷ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In *Historická demografie*, 2014, roč. 38, č. 1, s. 102-103. TIŠLIAR, Pavol. Smerovanie populačnej politiky na Slovensku po vzniku Československa do roku 1945. In TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava : 2019, s. 12-16. ISBN: 978-80-89881-18-5.

³⁸ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Fertility and religious belief old and new relationships in Slovakia. In: *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 2019, roč. 18, č. 52, s. 63-79.

³⁹ V roku 1944 dosiahla natalita na Slovensku úroveň 26,3‰. ŠUBRTOVÁ, *Dějiny populačního myšlení*, s. 192-193.

⁴⁰ Bližšie JUREČEK, Regionální rozdíly ve věkovém složení, s. 2-3.

⁴¹ Bližšie MVSR-Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), fond Povereníctvo zdravotníctva (f. PZd), škat. 625, Rozbor rozvoja zdravotníctva na Slovensku za rok 1957. č. II/02-9040/1958., s. 3.

trojnásobný.⁴² Pokles pôrodnosti sa však v prvom polroku 1958 zrýchlil, pričom bol vysvetľovaný jednak populačne slabými ročníkmi, ktoré si zakladali rodiny, ale zásadný bol aj vplyv prijatého zákona o umelom prerušení tehotenstva z decembra 1957.

Slovensko si naďalej udržiavalo vyšší prirodzený prírastok v porovnaní s českou časťou republiky (v roku 1959 štvornásobný).⁴³ V 50. rokoch dokonca na Slovensku čiastočne stúpaj aj počet ekonomicky aktívneho obyvateľstva.⁴⁴ Pôrodnosť bola na Slovensku viac než o polovicu vyššia (v roku 1958 bola pôrodnosť v rámci celej krajiny 17,4 živonarodených na 1000 obyvateľov, v Čechách to bolo 14,8 a na Slovensku 23,9) a pri nižšej úmrtnosti bol prirodzený prírastok viac než trojnásobný.⁴⁵ Oproti roku 1950 bol tento pokles výrazný, na Slovensku to bolo o 17% a v rámci celého Československa dokonca o 25,3%. Pokles pôrodnosti sa v prvom polroku 1958 zrýchlil, pričom bol vysvetľovaný jednak populačne slabými ročníkmi, ktoré sa nachádzali vo veku plodnosti, ale pripúšťal sa najmä výrazný vplyv zákona o umelom prerušení tehotenstva, ktorý bol prijatý na konci roku 1957.

Pri analyzovaní rodinného a populačného správania obyvateľstva na Slovensku je dôležité poukázať na veľké regionálne rozdiely. V roku 1958 sa na Slovensku narodilo 93 092 detí.⁴⁶ Najpriaznivejšia situácia bola v Prešovskom (29,2 živonarodených na 1000 obyvateľov), Žilinskom (26,6 živonarodených na 1000 obyvateľov) a Košickom kraji (25,6 živonarodených na 1000 obyvateľov). Naopak nepriaznivá situácia bola v Bratislave (15,9 živonarodených na 1000 obyvateľov).⁴⁷

Priaznivý demografický vývoj bol na Slovensku výsledkom poklesu úmrtnosti, na druhej strane súvisel s vyšším počtom rómskeho obyvateľstva vo východnej časti republiky, kde sa naďalej vyskytoval v rodinách vyšší počet detí. Všeobecne sa vyšší počet detí v slovenských rodinách udržiaval v celom analyzovanom období. Preto aj vysoká miera pôrodnosti gradovala na Slovensku v prvej polovici 50. rokov, keď už v českej časti republiky pôrodnosť klesala.

⁴² SNA, f. PZd, škat. 613, Zpráva o populačném vývoji a zdravotním stavu obyvateľstva v ČSR za rok 1958.

⁴³ *Statistická ročenka ČSSR 1960*. Praha : SNITL, 1960, s. 62. RÁKOSNÍK, *Sovětzizace sociálního státu*, s. 149.

⁴⁴ Bližšie o obyvateľstve v produktívnom veku v Československu JUREČEK – ULLMANN. *Věkové složení obyvatelstva*, s. 436-437.

⁴⁵ SNA, f. PZd, škat. 613, Zpráva o populačném vývoji a zdravotním stavu obyvateľstva v ČSR za rok 1958.

⁴⁶ SNA, f. PZd, škat. 630, Rozbor rozvoja zdravotníctva na Slovensku za rok 1958. Č II/2311963/1959. s. 4.

⁴⁷ Medzi rokom 1957 a 1958 predstavoval pokles pôrodnosti v rámci Československa 7,9% a na Slovensku 5,5%. Tamže, s. 6.

Pokles pôrodnosti, ktorý nastal v polovici 50. rokov, bol spôsobený poklesom životnej úrovne, nedostatkom spotrebných tovarov a služieb a celkovou dezilúziou zo socialistického režimu.⁴⁸

Napriek pokusom socialistického zriadenia zastaviť pokles pôrodnosti snahami o zvyšovanie životnej úrovne, investovaním do bytovej výstavby, skvalitnením a väčšou dostupnosťou tovarov a služieb, negatívny vývoj sa nepodarilo zvrátiť. Tento vývoj bol v konečnom dôsledku pozorovateľný vo všetkých rozvinutých európskych spoločnostiach. Problémom Československa ale bolo, že jeho demografický prírastok bol v druhej polovici 50. rokov a v 60. rokov jedným z najnižších v Európe a tento vývoj sa zastavil až v roku 1970.

Pokles pôrodnosti bol predmetom záujmu politických špičiek strany a štátu. Predstavitelia režimu sa snažili zvrátiť nepriaznivý vývoj v pôrodnosti obyvateľstva a hľadať vysvetlenie a potencionálne možnosti riešenia tejto nepriaznivej situácie. Jednou z možností, o ktorej režim dlhodobo uvažoval, bolo oceňovanie zaslúžilých matiek. V tejto línii vlastne pokračoval zákon o čestnom odznaku materstva⁴⁹, ktorý bol udeľovaný pri príležitosti Medzinárodného dňa žien matkám s piatimi a viac deťmi. Odznak mal opäť len symbolickú hodnotu, keďže s ním nebola spojená nijaká materiálna podpora. Propagovanie viacdetných rodín však narážalo v spoločnosti na veľmi rozšírený názor, že malý počet detí a malá rodina je prejavom kultúrnosti rodičov. Komunistický režim tieto predstavy označil za prežitok meštianskej morálky z medzivojnového obdobia.⁵⁰

V roku 1956 Štátny úrad štatistický v spolupráci s ministerstvom zdravotníctva uskutočnil kvôli poklesu pôrodnosti a nepriaznivým demografickým ukazovateľom (pokles sobášnosti, ekonomická aktivita žien, plánovanie rodiny) rozsiahly výskum o rodine a rodinnom živote v Československu, z ktorého vyplynulo, že základom individuálneho populačného myslenia a plánovania v slovenskom prostredí bola rodina s tromi deťmi, kým v českom prostredí to bola rodina s dvoma deťmi.⁵¹ Tento výskum potvrdzoval pretrvávajúce rozdiely v populačnom správaní medzi českou a slovenskou časťou republiky. V prípade bezdetných manželov a bezdetných nezamestnaných žien bola komunistickým režimom kritizovaná ich sebeckosť a pohodlnosť, keďže neboli ochotní zrieknuť sa na krátky čas zábavy a iných ekonomických výhod.⁵² Samotní predstavitelia štátu pripustili, že všetky sociálne a ekonomické propopulačné opatrenia nezabránili tomu, aby sa životná úroveň rodín s deťmi v porovnaní s bezdetnými rodinami

⁴⁸ *Štatistická ročenka ČSSR 1960*. Praha : SNTL, 1960, s. 62.

⁴⁹ Zákon č. 13/1957 Sb o čestnom odznaku „Materstvo“.

⁵⁰ ŠVARCOVÁ, Helena. *Populace a společnost*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1959, s. 153.

⁵¹ SRB, Vladimír – KUČERA, Milan. *Výzkum o rodičovství 1956*. Praha : Stat. a evid. vyd. tiskopisů, 1959, s. 94.

⁵² ŠVARCOVÁ, *Populace a společnost*, s. 153.

neznižovala.⁵³ Negatívnym faktorom bola najmä zlá ekonomická situácia mladých manželov, nedostatok dostupných bytov a drahé zariadenie, nedostatok miest v škôlkach a jasliach, ako aj absentujúce služby, ktoré by ženám v socialistickom Československu uľahčili starostlivosť o rodinu a domácnosť. Finančná podpora však nemala byť jediným riešením problémov s nízkou pôrodnosťou. Podľa predstaviteľov režimu bolo nevyhnutné vytvoriť „*priaznivú klímu vo vedomí občanov, že mať deti je jednou zo základných a čestných povinností občanov štátu a usporiadaná rodina s deťmi, že je skutočne základ socialistickej spoločnosti. Materstvo musí byť chápané ako najvyššia a nezastupiteľná funkcia ženy.*“⁵⁴ Socialistická žena mala byť nie len výkonnou a zodpovednou pracovnou silou a angažovanou, ale aj matkou, vychovávajúcou svoje deti a starajúcou sa o domácnosť.

Problém s vysokou dojčenskou úmrtnosťou

Veľkým problémom zdravotného a sociálneho systému bola v povojnovom období najmä dojčenská úmrtnosť, ktorá bola do značnej miery podmienená zdravotným stavom ženskej populácie, ako aj sociálnou situáciou rodín. Ani rozsiahla osvetová činnosť, či zvyšujúci sa počet lekárov a odborná pomoc poradní pre matky s deťmi nedokázali tento nepriaznivý stav výraznejšie eliminovať.⁵⁵ Pretrvávajúcim problémom bola nedostatočná starostlivosť o dojčatá zo strany matiek, najmä nekvalitná výživa a nesprávna hygiena.

Dojčenská úmrtnosť na Slovensku neustále stúpala už od roku 1944.⁵⁶ Napriek tomu, že v roku 1946 na celoslovenskej úrovni začala klesať (na 147,9 ‰), v niektorých slovenských okresoch dosahovala alarmujúce hodnoty.⁵⁷ V prvej polovici roku 1946 bola najvyššia v okresoch Bardejov, Bratislava-mesto, Brezno nad Hronom, Dolný Kubín, Giraltovce, Košice, Kysucké Nové Mesto, Levoča, Liptovský Mikuláš, Myjava, Námestovo, Prievidza, Púchov, Ružomberok, Stará

⁵³ BAYER, Josef. Demografický rozvoj v ČSR. In: *Sociálna politika* 1971, roč. 3, č. 3, s. 3.

⁵⁴ Tamže.

⁵⁵ SRB, Vladimír. *Deti nám umierajú*. Praha : Ministerstvo sociálnej péče, 1947, s. 26-27.

⁵⁶ Dojčenská úmrtnosť na Slovensku stúpala už v období vojnovy Slovenskej republiky a v roku 1944 dosiahla hodnotu 143,2‰. V roku 1945 stúpala až na 172‰. K otázke dojčenskej a detskej úmrtnosti v medzivojnovom období pozri TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 22-23. ISBN: 978-83-7490-691-3.

⁵⁷ HALLON, Eudovít – SABOL, Miroslav – FALISOVÁ, Anna. *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944–1948 (Hospodárstvo, infraštruktúra, zdravotníctvo)*. Bratislava : Historický ústav, 2011, s. 189. ISBN: 978-80-89396-14-6.

Ľubovňa, Trebišov, Trstená, Vráble, Svidník a Žilina.⁵⁸ Dôležitú úlohu v boji s vysokou dojčenskou úmrtnosťou mali zohrávať poradne pre matky a deti, ktoré zabezpečovali evidenciu dojčiat, výživové poradenstvo, ako aj sociálnu a právnu pomoc matkám. K 30. septembru 1945 fungovalo na Slovensku 133 poradní pre matky s deťmi, v ktorých pôsobilo 101 sociálnych pracovníčok.⁵⁹ Situácia si však vyžadovala vytvorenie efektívnej siete sociálno-zdravotnej starostlivosti, ktorú by tvorili jednak obvodné, ako aj okresné poradne pre matky, ktoré by poskytovali lekárske vyšetrenie dojčiat aj preventívnu lekársku starostlivosť.

Keďže sa situácia s dojčenskou úmrtnosťou na Slovensku v priebehu roku 1946 zhoršovala, Povereníctvo zdravotníctva prijalo centrálny plán na zníženie dojčenskej úmrtnosti.⁶⁰ Po preskúmaní lokálnych problémov mali byť vypracované konkrétne návrhy na opatrenia. Slovensko bolo predbežne rozdelené na 9 oblastí, v ktorých sa malo realizovať preskúmanie konkrétnej lokálnej situácie, z ktorých mali vyplynúť aj konkrétne návrhy na opatrenia. Všetci detskí lekári boli vyzvaní, aby sa spolupodieľali na úspešnom priebehu celej akcie.⁶¹ Tieto rozsiahle šetrenia v teréne ukázali, že príčinou vysokej dojčenskej úmrtnosti bola v mnohých prípadoch nesprávna výživa dojčiat (skoré odstavenie dojčaťa a nahradenie dojčenia umelou výživou, zlé skladovanie mlieka, nedostatok vitamínov, ale aj ryže, krupice či suchárov).⁶² V mnohých okresoch bol problém aj so zlým stavom bytov a nevyhovujúcou hygienou. Výsledná správa zo šetrenia príčin vysokej dojčenskej úmrtnosti vyznela ako ostrá kritika sociálnych a zdravotných pomerov na Slovensku.⁶³

⁵⁸ SNA, fond Slovenské ústredie starostlivosti o mládež (ďalej f. SÚSM), škat. 204, Výkaz dojčenskej úmrtnosti v rokoch 1945–1948. SNA, f. SÚSM, škat. 117, Úmrtnosť detí na Slovensku za I. štvrťrok 1946. SNA, f. SÚSM, škat. 213 Úmrtnosť detí na Slovensku za II. štvrťrok 1946. SNA, f. SÚSM, škat. 213, Úmrtnosť detí na Slovensku za III. štvrťrok 1946. SNA, f. SÚSM, škat. 213, Obežník č. 58 z 23. októbra 1946. Č. 599/46 G/Pá. Zriaďovanie ďalších poradní pre matky a deti OSM.

⁵⁹ Pôvodne pracovalo na Slovensku približne 300 poradní. SNA, f. SÚSM, škat. 117, 22. októbra 1946. Zpráva o činnosti poradní pre matky a deti od 1.IV. 1945 do 22.X. 1945.

⁶⁰ Povereníctvo zdravotníctva vydalo 5. augusta 1946 výnos (č. 504-26/84-1946) o akcii na zníženie dojčenskej úmrtnosti na Slovensku. SNA, f. SÚSM, škat. 213, Obežník č. 54 zo 16. septembra 1946. Č. 22.086/46 Gá/Gl. Akcia na zníženie dojčenskej úmrtnosti na Slovensku.

⁶¹ Za zníženie dojčenskej úmrtnosti na Slovensku. In: *Zdravotnícke zvesti*, 1. októbra 1946, roč. 2, č.18, s. 3-4.

⁶² SNA, f. SÚSM, škat. 213, Zpráva o šetrení kojeneckej úmrtnosti v okrese Myjava. SNA, f. SÚSM, škat. 113, Klinika pre choroby detskej Slovenskej univerzity v Bratislave (č. 4/1946) dňa 11.1. 1946 – Zabezpečenie spoľahlivého mlieka pre deti. SNA, f. SÚSM, škat. 213, Príčina vysokej dojčenskej úmrtnosti : Malacky. 9.XII. 1947. Chýbal najmä vitamín D. Jeho nedostatok spôsoboval rachitídu a oslabenie imunitného systému detí. Štátna nemocnica v Bratislave : akcia PZ pre zníženie dojčenskej úmrtnosti okres Modra. SNA, f. SÚSM, škat. 213. SNA, f. SÚSM, škat. 213, Šetrenie po príčinách kojeneckej úmrtnosti v okrese Komárno.

⁶³ SNA, f. SÚSM, škat. 213, Okresná starostlivosť o mládež v Bytči – obežník č. 54 ku č. 22.086/1946 Gá/Gl.

Napriek vypracovaniu centrálného plánu na boj s dojčenskou úmrtnosťou, v mnohých okresoch tento problém pretrvával a odolával akýmkoľvek pokusom o riešenie. V druhej polovici štyridsiatych rokov sa medzi odborníkmi presadil názor, že v boji proti dojčenskej úmrtnosti zohrávala veľkú úlohu zdravotnícka osveta žien a matiek prostredníctvom poradenskej činnosti.⁶⁴ V januári 1947 sa na celorepublikovej úrovni spustila rozsiahla propagačná kampaň, ktorej cieľom bolo povzbudiť matky k pravidelným návštevám poradní.⁶⁵ Zároveň sa medzi odbornou lekárskou verejnosťou zdôrazňovala potreba skvalitnenia pôrodníckej starostlivosti a silneli tlaky na zriaďovanie pôrodnícko-gynekologických oddelení v nemocniciach, aby sa postupne obmedzili domáce pôrody a zvýšil počet nemocničných.⁶⁶

Na jar 1949 sa realizoval ďalší celoslovenský plán boja proti dojčenskej úmrtnosti.⁶⁷ Komplexný „*Plán akcie na zníženie dojčenskej úmrtnosti na Slovensku*“⁶⁸ sa skladal z krátkodobej propagačnej kampane a vzorovej akcie v dvoch okresoch s najvyššou vysokou dojčenskou úmrtnosťou - Kysucké Nové Mesto a Dolný Kubín. Následne mal prebiehať dlhodobý program, ktorý by nadviazal na výsledky krátkodobej kampane. S akciou v žilinskom kraji sa súčasne mali začať realizovať aj celoslovenské opatrenia v rámci dostupných finančných a materiálnych prostriedkov. Plán predpokladal, že akcia v teréne bude prebiehať približne rok a prvé výsledky sa začnú prejavovať koncom roku 1950. Štátna zdravotná správa očakávala od organizovania takto komplexne koncipovaného plánu najmä získanie dostatočných skúseností s organizovaním boja proti dojčenskej úmrtnosti a možnosť zacvičiť personál i pre ostatné okresy na Slovensku (výcvikové strediská). Miestny zdravotnícky personál mal získať dostatok praktických skúseností.

V polovici mája 1949 pristúpilo Povereníctvo zdravotníctva k prvému zhodnoteniu krátkodobej propagačnej kampane. Prvá sumarizujúca správa mala umožniť aplikovanie intenzívnych organizačných opatrení, aby boli urýchlene odstránené aspoň tie najviditeľnejšie nedostatky. Terénnym šetrením boli zistené napr. problémy v zásobovaní priemyselným tovarom (výbavičky, plienky, cumlíky)

⁶⁴ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, *Rodina v zjámú štátu*, s. 140.

⁶⁵ PATOČKOVÁ-HORÁKOVÁ, Ludmila. *Děláme to dobře?* In: *Péče o mládež*, 1947, roč. 26, č. 8, s. 209-210.

⁶⁶ Tieto názory boli na stránkach odbornej lekárskej tlače publikované už v období vojnovej Slovenskej republiky. Bližšie KLÍMOVÁ, Klára. *O zdravotníckej situácii na Slovensku v období národnoslobodzovacích bojov, 14. III. 1939 – 28. VIII. 1944*. Bratislava : Vyd. Slovenskej akadémie vied, 1960, s. 175-183.

⁶⁷ SNA, fond Povereníctvo vnútra 1944-1960, sekretariát povereníka (ďalej f. Pv – sekr.), škat. 127, Úrad Predsedníctva Sboru povereníkov : Kojenecká úmrtnosť na Slovensku – opatrenia na zníženie. Č. 3.970/1949-I. SNA, fond Úrad Predsedníctva Sboru povereníkov (ďalej f. ÚPSP), Zasadnutia Zboru povereníkov, škat. 43, inv. č. 448, Usnesenia z 34. zasadnutia X. Sboru povereníkov, konaného dňa 3. marca 1949 o 11. hodine.

⁶⁸ SNA, f. ÚPSP, Zasadnutia Zboru povereníkov, škat. 43, inv. č. 451. Plán akcie na zníženie dojčenskej úmrtnosti: Povereníctvo zdravotníctva (Bratislava, 24. marca 1949). Č. 100-710/1949.

a výživovými článkami (mlieko a detská výživa). Nevhodne boli umiestnené poradne. Chýbali lekári, ale aj pomocný zdravotnícky personál. Štát mal preto zabezpečiť výrobu a distribúciu priemyselného tovaru a výživy pre dočiatá, vyriešiť umiestnenie poradní pre matky a deti (napríklad na úkor krčiem) alebo zabezpečiť tzv. mobilné poradne, ale aj dostatok lekárov a zdravotníckeho personálu. Kľúčovú úlohu v boji proti dojčenskej úmrtnosti však mala zohrať najmä osveta a vzdelávanie, ktoré mali reflektovať situáciu v jednotlivých regiónoch Slovenska a efektívne sa vyrovnáť so zlozvykmi a mentalitou miestneho obyvateľstva.⁶⁹ Povereníctvo zdravotníctva dokonca plánovalo vybudovať samostatné oddelenie, ktoré by sa venovalo príprave ľudovýchovných, osvetových a vzdelávacích programov špecifických pre jednotlivé regióny Slovenska

Otázka dojčenskej úmrtnosti mala byť naďalej pozorne sledovaná. Ďalšie propagačné akcie mali byť venované aj starostlivosti o deti v najútlejšom veku. Cieľom všetkých propagačných akcií a plánov bolo získané skúsenosti ďalej využiť v socialistickom zdravotníckom plánovaní. Získané skúsenosti a údaje mali byť opätovne použité na ďalšie znižovanie dojčenskej úmrtnosti v roku 1950.⁷⁰

Účinnosť rozsiahlej akcie na boj proti dojčenskej úmrtnosti sa reálne začala prejavovať v roku 1950, keď dojčenská úmrtnosť mierne klesla vo všetkých krajoch Slovenska (zo 113,46‰ v roku 1949 na 103,19‰ v roku 1950, keď z 98 055 narodených dočiat zomrelo 10 119).⁷¹ V roku 1950 vykonalo Povereníctvo zdravotníctva prostredníctvom centrálny riadenej a kontrolovanej zdravotno-sociálnej starostlivosti celých rad rôznych opatrení na ďalšie znižovanie dojčenskej úmrtnosti. Skvalitnila sa práca lekárov, pôrodných asistentiek a sociálnych pracovníčok.

Napriek tomu, že k najčastejším príčinám úmrtí dočiat patrili choroby dýchacích ciest a tráviaceho traktu, Povereníctvo zdravotníctva sa zameralo na úmrtia dočiat v dôsledku komplikácií spôsobených domácimi pôrodmi. Plánovalo preto zvyšovať podiel pôrodov v nemocniciach.⁷² Podľa štatistických podkladov, v roku 1949 porodilo v slovenských pôrodniciach 13 368 žien, t.j. iba 14,5% z celkového počtu rodičiek. Veľký dôraz sa kládol na zvyšovanie počtu pôrodnických lôžok a rozširovali sa detské oddelenia nemocníc. Podľa štatistických údajov sa na Slovensku aj v 50. rokoch rodilo menej detí v nemocniciach než tomu bolo v českej časti republiky.⁷³ Súviselo to pravdepodobne menšou sieťou pôrodníc a tzv. pôrodníčiek (malé zdravotnícke zariadenia s 5-20 lôžkami). Na Slovensku

⁶⁹ SNA, f. PZd, škat. 618, Správa o nárazovej propagačnej kampani akcie boja proti dojčenskej úmrtnosti. Č. 201-7646/1949.

⁷⁰ SNA, f. Pv. – sekr., škat. 127, Akcia na zníženie dojčenskej úmrtnosti – správa o vykonaní. Č. 9.981/1949-I.

⁷¹ SNA, f. PZd, škat. 6, Správa o boji proti dojčenskej úmrtnosti za rok 1950. Č. 100-514/51.

⁷² SNA, f. PZd, škat. 6, Správa o boji proti dojčenskej úmrtnosti za rok 1950. Č. 100-514/51.

⁷³ SNA, f. PZd, škat. 612, Zpráva o činnosti zdrav. zařízení za 1. pololetí 1959.

sa v rokoch 1948 až 1958 zvýšil počet lôžok na pôrodnícko-gynekologických oddeleniach z 1 078 na 2 644, z toho 1 442 tvorili práve pôrodnické lôžka.⁷⁴ V roku 1948 rodilo na Slovensku v zdravotníckych zariadeniach (ústavoch) len 15% žien, v roku 1957 to bolo už 72,4%.⁷⁵

V priebehu päťdesiatych rokov úmrtnosť dočiat postupne klesala. Najhoršie výsledky naďalej vykazoval prešovský, košický a žilinský kraj.⁷⁶ Podľa správ Povereníctva pre zdravotníctvo nepriaznivé dáta o úmrtnosti dočiat súviseli s nižším hygienickým štandardom obyvateľstva v týchto krajoch, ale aj vysokou úmrtnosťou detí rómskeho pôvodu.⁷⁷

Problémy dojčenskej úmrtnosti u rómskej komunity na Slovensku

Pretrvávajúce problémy s vysokou dojčenskou a detskou úmrtnosťou najmä v okresoch východného Slovenska viedli predstavitel'ov režimu k snahám analyzovať rodinné, zdravotné, hygienické, sociálne a ekonomické pomery rómskych občanov, pracovné zaradenie a kvalifikačné predpoklady. Tento záujem vyústil do rôznych odborných aj politických analýz, ktoré režim označoval ako tzv. „*riešenie otázok cigánskeho obyvateľstva*“. Na začiatku 60. rokov sa v rámci týchto analýz štátne orgány zameriavali najmä na monitorovanie hygienickej, epidemiologickej a zdravotnej situácie rómskeho obyvateľstva, práve v kontexte vysokej miery dojčenskej a detskej úmrtnosti medzi rómskym obyvateľstvom. Súčasťou šetrenia boli aj otázky súvisiace s pôrodnosťou rómskych žien a ich schopnosti starať sa o deti. Cieľom režimu bolo zabezpečiť pravidelné kontroly tehotných rómskych žien prostredníctvom poradní, následne včasné hospitalizácie v zdravotníckych zariadeniach pred pôrodom a následné pôrody. V prípade rómskych dočiat a detí zdravotnícke authority navrhovali zabezpečenie zdravotníckej starostlivosti tzv. dispenzarizáciou (t.j. aktívnym a systematickým sledovaním zdravotného stavu osôb, u ktorých je predpoklad zhoršenia) cielenými návštevami detských sestier v rómskych rodinách.⁷⁸ Správa, ktorá bola predložená odborníkmi na zasadnutí kolégia Povereníka pre zdravotníctvo SNR v apríli 1967 konštatovala, že rómske ženy nenavštevovali prenatálne poradne, niektoré tak robili len pod hrozbou, že

⁷⁴ SNA, f. PZd, škat. 42, Zpráva o starostlivosti o zdravie žien a detí. 28. október 1958. s. 4.

⁷⁵ Tamže.

⁷⁶ S. – K. Rezervy pro zlepšení kojenecké umrtnosti. In: *Demografie*, 1959, roč. 1, č. 1, s. 52-53.

⁷⁷ V tejto súvislosti bola uvádzaná nedostatočná starostlivosť a záujem rodičov o zdravotný stav dieťaťa, následkom čoho deti zomierali zanedbané bez adekvátnej lekárskej starostlivosti. SNA, fond Povereníctvo SNR pre zdravotníctvo (f. P-SNR-Zd), Kolégium povereníka pre zdravotníctva (Kol.), škat. č. 45, inv. č. 152. Zpráva o vývoji dojčenskej úmrtnosti za rok 1965 na Slovensku, s. 2. Rovnaké konštatácie sa objavili aj v správe za rok 1966. SNA, f. P-SNR-Zd, Kol., škat. č. 48, inv. č. 179. Rozbor ponovorodeneckej úmrtnosti za r. 1966 na Slovensku, s. 2.

⁷⁸ JUROVÁ, Anna. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava : Goldpress Publishers, 1993, s. 71. ISBN: 80-85584-07-7.

nedostanú prídavky na deti.⁷⁹ Mnohé odmietali včasný prevoz do zdravotníckeho zariadenia pred pôrodom a rodili v nehygienických podmienkach, alebo v sanitných vozidlách. Správa na viacerých miestach upozorňovala na zanedbávanie starostlivosť o novorodencov zo strany ich matiek, ktoré odmietali po pôrode zotrvať na detskom oddelení (novorodeneckom) v nemocniciach. Dojčatá preto museli byť živé výlučne umelou výživou. Rómske ženy si však nevedeli poradiť s prípravou umelej dojčenskej výživy, najmä v osadách. Podľa tejto správy niektoré dokonca zámerne zanedbávali starostlivosť o dieťa, aby vznikol dôvod na jeho umiestnenie v zdravotníckom zariadení, alebo v dojčenskom ústave.

Terénne sestry mali problémy pri zaškolení rómskych matiek, napríklad pri príprave umelej výživy, hygiene novorodenca, zdravotnej starostlivosti. Mnohé matky odmietali aj následnú starostlivosť o dieťa a podceňovali nastupujúce príznaky chorôb.⁸⁰ Až 26% rómskych dojčiat zomieralo doma, pretože ich matky neboli schopné rozpoznať náznaky zhoršujúceho sa zdravotného stavu. Chorobnosť rómskych dojčiat súvisela so zlými bytovými a hygienickými pomermi, nedostatočnou stravou, oblečením, zlou starostlivosťou. Zanedbávanie starostlivosti o dojčatá aj staršie deti bol spôsobený nízkou vzdelanostnou úrovňou rómskeho obyvateľstva. Preto aj výsledný dopad zdravotníckej osvetu a vzdelávania žien a matiek nebol uspokojivý.⁸¹ Zachytené problémy sa režimu nedarilo riešiť a pretrvávali aj v období normalizácie v 70. a 80. rokoch.

Potratovosť

Od 1. januára 1958 bolo možné prerušiť v Československu tehotenstvo na žiadosť tehotnej ženy na základe povolenia (odporúčenie) interrupčnej komisie. Štát viedol presnú evidenciu prevedených interrupcií, žiadostí prijatých a odmietnutých, ale aj presnú evidenciu úmrtí žien, ktoré boli bezprostredne spojené s tehotenstvom. Miera pôrodnosti sa koncom 50. rokov a v 60. rokoch postupne znižovala. Práve prijatie zákona č. 68/1957 je považované za významný zásah do populačného vývoja v Československu. Prudký pokles pôrodnosti viedol v roku 1957 k vzniku Štátnej populačnej komisie, ktorá pracovala ako poradný a koordinačný orgán vlády v oblasti populačnej politiky.⁸² Prvou významnou úlohou Štátnej populačnej komisie bolo sledovanie dôsledkov interrupčného zákona, výskum, príprava vzdelávacích a osvetových materiálov, sledovanie populačného vývoja, najmä klesajúcej pôrodnosti a navrhovanie účinných opatrení na zastavenie

⁷⁹ SNA, f. P-SNR-Zd, Kol. kart. č. 47, inv. č. 169. Zpráva o zdravotných aspektoch pri riešení otázok cigánskeho obyvateľstva na Slovensku, s. 21.

⁸⁰ Tamže, s. 22.

⁸¹ Tamže, s. 24.

⁸² JECHOVÁ, Cesta k emancipaci, s. 121.

tohto nepriaznivého stavu.⁸³ V komisii boli analyzované správy zasielané z jednotlivých interrupčných komisii, pričom tieto návrhy sa neskôr realizovali formou opatrení sociálnej politiky štátu. Postupom času sa ukázalo, že veľkou slabinou interrupčného zákona bola najmä nejednoznačná činnosť a rozhodovanie interrupčných komisii. Oddelenie pre starostlivosť o ženu a dieťa Povereníctva zdravotníctva v júni 1959 žiadalo od zdravotníckych odborov národných výborov o zaslanie správy o vývoji potratovosti. Pri tejto príležitosti žiadali tiež o zaslanie podkladov, ako bola zabezpečená činnosť a zloženie komisii, ale najmä ako bol zabezpečený jednotný postup pri posudzovaní žiadostí a rozhodovaní o nich.⁸⁴

Potom, čo nový interrupčný zákon vstúpil do platnosti, začal dramaticky narastať počet žiadostí o umelé prerušenie tehotenstva. Počet potratov sa už v prvom roku platnosti interrupčného zákona zvýšil o 138% (v Čechách o 142% a na Slovensku o 125%). V roku 1958 bolo evidovaných 89.076 potratov oproti 37.495 v roku 1957 (v Čechách narástol počet evidovaných potratov z 27.967 na 67.643, na Slovensku 21.433 evidovaných potratov v roku 1958 oproti 9.528 evidovaných potratov v roku 1957).⁸⁵ Táto štatistika odráža pravdepodobne lepšiu informovanosť žien o novom zákone o umelom prerušení tehotenstva v českej časti republiky, než tomu bolo na území Slovenska, kde sa pravdepodobne ženy ešte stále rozhodovali pre nelegálne potraty, ktoré sa v štatistikách ukrývali v kolónke samovoľné potraty.⁸⁶ Počet potratov aj v nasledujúcom období narastal, najmä v rokoch 1959, 1960 a 1961.⁸⁷ V rokoch 1962 až 1964 počet umelých prerušení tehotenstva poklesol v dôsledku zmeny vykonávacích predpisov k zákonu a ohláseného predĺženia materskej dovolenky.⁸⁸ Vysoký počet interrupcií bol odborníkmi ostro kritizovaný. Už v roku 1959 sa zákon povoľujúci interrupcie považoval za východisko z núdze a preto sa mal veľký dôraz klásť najmä na prevenciu používaním účinnej antikoncepcie a osvetu.⁸⁹

⁸³ HEITLINGER, Alena. *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. London : Palgrave Macmillan UK, 1987, s. 31. ISBN: 978-1-349-07164-7.

⁸⁴ SNA, fond PZd, škat. 631, Vyžiadanie správ o potratovosti. Č. 1/3 – 12 646/1959.

⁸⁵ SNA, fond PZd, škat. 613, Zpráva o populačnóm vývoji a zdravotnóm stavu obyvateľstva v ČSR za rok 1958.

⁸⁶ SNA, fond PZd, škat. 596, Tento stav konštatovali mnohí odborníci v štatistických sledovaniach umelého prerušenia tehotenstva už v roku 1958. Zpráva o doječskej úmrtnosti v kraji a osobitne v okrese Trenčín a uplatňovanie zákona č. 68/1957.

⁸⁷ V roku 1959 bolo evidovaných 79 269 potratov, z toho 61 914 na žiadosť, na 100 narodených detí pripadalo 60,8 potratov. V nasledujúcom roku bolo evidovaných 85 213 potratov, z nich 67 550 bolo vykonaných na žiadosť. Na 100 narodených detí pripadalo 65,5 potratov. Tento nepriaznivý vývoj vrcholil v roku 1961, keď bolo evidovaných 87 362 potratov, z nich 70 062 bolo vykonaných na žiadosť žien, na 100 pôrodov pripadalo 66,2 potratov. KRCHOVÁ, Marie. Zákon o umelóm prerušení tehotenství a jeho vplyv na populačnóm vývoj. In: *Populační zprávy*, 1971, č. 2-3, tabuľka č. 1, s. 53.

⁸⁸ Tamtiež, s. 52-53.

⁸⁹ ŠVARCOVÁ, *Populace a společnost*, s. 163-164.

V kontexte Slovenska bol nárast potratov v prvom polroku 1958 skutočne markantný. Počet interrupcií v prvom polroku 1958 oproti prvému polroku 1957 stúpil o 210,1%.⁹⁰ Úroveň potratovosti v prvom polroku 1958 bola na Slovensku zhruba dva krát nižšia ako v českých krajinách (České kraje 38 potratov na 100 narodených a Slovensko 18,8 potratov na 100 narodených).⁹¹

Pri pohľade na jednotlivé kraje Slovenska môžeme sledovať isté rozdiely v počte realizovaných interrupcií. Najvyšší počet registrovaných potratov za rok 1958 bol v kraji Nitra (3 924, z toho na základe žiadosti bolo vykonaných 1 819, pričom bolo podaných 2 374 žiadostí) a v kraji Bratislava (3 775 registrovaných potratov, z toho 2 068 bolo na základe žiadosti, celkovo bolo podaných 1 836 žiadostí). Najväčší počet podaných žiadostí bol v Bratislave (v právomoci ústredného národného výboru), kde bolo celkovo zaevidovaných 2 503 žiadostí o umelé prerušenie tehotenstva.⁹² V Prešovskom kraji bolo registrovaných 1 769, z toho 890 potratov bolo vykonaných na základe žiadosti. Celkovo bolo v tomto kraji podaných 1 003 žiadostí o umelé prerušenie tehotenstva. Najvyšší index potratovosti v roku 1958 malo mesto Bratislava (58,66 potratov na 100 narodených), ako aj kraj Banská Bystrica (26,73 potratov na 100 narodených).⁹³ Pri bližšom pohľade na štruktúru potratov je vidieť, že prevažovali potraty prevedené na žiadosť (57,8%), pred samovoľnými potratmi (41,7%).⁹⁴ Vysoký podiel samovoľných potratov bol evidovaný v Nitrianskom kraji (53,1% všetkých potratov) a Prešovskom kraji (49,7% všetkých potratov).⁹⁵ Najvyšší index potratovosti bol zaevidovaný v Bratislave (73,7%) a najnižší v Prešovskom kraji (14,5%).⁹⁶ Rozdiel medzi západným Slovenskom a východom je výrazný.

Opäť je potrebné zdôrazniť, že medzi samovoľnými potratmi sa v štatistike naďalej ukrývali aj nelegálne prevedené interrupcie. Pred prijatím zákona o umelom prerušení tehotenstva sa odhadoval počet interrupcií na približne 29 tisíc za rok. Tieto „odhady“ však môžeme spätne považovať za veľmi optimistické, pretože štátne inštitúcie nemali prehľad o reálnom stave. Situácia sa ale zmenila po prijatí zákona č. 68/1957, keď bolo možné umelé prerušenie tehotenstva previesť legálne v nemocniciach pod dohľadom štátu – Štátneho štatistického úradu a Štátnej

⁹⁰ SNA, fond PZd, škat. 42, Zpráva o starostlivosti o zdravie žien a detí. 28. október 1958. s. 5.

⁹¹ SNA, fond PZd, škat. 625, Rozbor rozvoja zdravotníctva na Slovensku za 1. polrok 1958. č. II/23-22911/1958, s. 24.

⁹² Tamže.

⁹³ Tamže.

⁹⁴ Tamže, s. 8.

⁹⁵ Tamže, tabuľka č. 10.

⁹⁶ SNA, fond PZd, škat. 628, Zpráva o rozvoji zdravotníctva na Slovensku za I. polrok 1959. č. II/23-20117/1959, s. 7.

populačnej komisie, interrupčných komisií, národných výborov.⁹⁷ Štatistický úrad na základe presných metodických pokynov spracovával výstupy o populačnom vývoji obyvateľstva v Československu pre potreby Ministerstva zdravotníctva.⁹⁸ Z podkladov a hlásení z jednotlivých okresov a krajov spracovaných štatistickým ústavom potom Ministerstvo zdravotníctva dôsledne kontrolovalo všetky prípady úmrtí žien, ktoré nejakým spôsobom súviseli s tehotenstvom alebo pôrodom a tým pádom mohli byť identifikované ako nelegálne potraty („*hlásenia úmrtí žien v súvislosti s tehotenstvom, pôrodom a šestonedelím*“).⁹⁹ Tieto jednotlivé a konkrétne hlásenia boli ministerstvom spätne prešetrované a príslušní krajskí lekári museli tieto konkrétne prípady overiť, zistiť či dotyčné ženy žiadali o umelé prerušenie tehotenstva a ak áno, prečo im nebolo vyhovené.¹⁰⁰ Štát mal možnosť prostredníctvom zozbieraných formulárov a spracovaných analýz (realizovaných Ministerstvom zdravotníctva – najmä oddelením zdravotníckej štatistiky a rôznymi štátnymi inštitúciami a ústavmi) získať dokonalý prehľad o stave a vývoji populácie, všeobecné vývojové trendy, ale aj konkrétne údaje o jednotlivých ženách, ktoré o interrupcie žiadali, ktoré potratili (či už spontánne, alebo nelegálne), alebo v dôsledku rôznych komplikácií zomreli počas tehotenstva, alebo pôrodu.

Počet potratov stúpал aj v prvom polroku 1959 a prejavil sa zvýšením indexu potratovosti (z 18,7% na 26,3% na 100 narodených). V prvom polroku roku 1959 bolo podaných 41.539 žiadostí o umelé prerušenie tehotenstva, 37.372 žiadostí bolo schválených, celkovo bolo zaregistrovaných 50.014 potratov (z toho samovoľných bolo 12.460 a ostatných 182). Oproti predchádzajúcemu roku vzrástol počet žiadostí o 5,2% a počet potratov o 7,5% na žiadosť, ale počet samovoľných potratov klesol o 12%.¹⁰¹

Už v procese prípravy interrupčného zákona v roku 1957 sa v tlači aj v ženských časopisoch objavovali „názory“ na kontrolu pôrodnosti. Táto centrálna riadená

⁹⁷ SNA, fond PZd, škat. 613, Metodické pokyny pre evidenciu interrupcií, žiadostí o interrupcie boli navrhnuté pre českú časť republiky a následne aj pre Slovensko v januári 1959; Statistika potratů – dodatek k metodickým pokynům pro zdravotnickou statistiku čís. 2/1959. SNA, fond PZd, škat. 605, Zpráva o populačním vývoji a zdravotním stavu obyvatelstva v ČSR za rok 1958.. Metodické pokyny pro statistiku potratů platné od 1. 1. 1958.

⁹⁸ Tieto správy štvrťročne zachytávali hlavné populačné faktory (sobášnosť, pôrodnosť, úmrtnosť, prirodzený prírastok, dojčenskú a novorodeneckú úmrtnosť). SNA, fond PZd, škat. 604, Zpráva o populačním vývoji v Československu v 1. čtvrtletí 1958. SNA, PZd, škat. 609, Smernice o hlášení ukončení tehotnosti, úmrtia dieťaťa do 10 dní po pôrode a úmrtia matiek č. I/3-18130/1959. 17. december 1959.

⁹⁹ Smernica č. 67/1959 Zb. inštr. O hlášení ukončení tehotnosti, úmrtia detí do 10 dní po pôrode a úmrtia matiek. O jej realizácii bližšie *Vestník Ministerstva zdravotníctva*, 5. septembra 1960, roč. VIII, čiastka 17-18, s. 199.

¹⁰⁰ SNA, fond PZd, škat. 604, Perinatálna úmrtnosť - prehľad : Úmrtí žien v souvislosti s těhotenstvím, porodem a šestinedelím.

¹⁰¹ SNA, fond PZd, škat. 612, Zpráva o činnosti zdrav. zařízení za 1. pololetí 1959.

a kontrolovaná diskusia bola viac menej agitáciou a prezentáciou progresívnych názorov podporovateľov liberalizácie interrupcií z radov štátnych, stranických a odborných elít.¹⁰² Kým v časopise *Vlasta*, ktorý bol vydávaný Výborom československých žien v českej časti republiky, sa v priebehu roku 1957 objavili v rámci diskusie o problémoch žien v Československu aj informácie o pripravovaných legislatívnych zmenách v otázke interrupcií,¹⁰³ slovenský časopis pre ženy *Slovenka* priniesol len niekoľko článkov, ktoré sa venovali otázkam citových vzťahov medzi manželmi a mravnej výchove mládeže. Česká *Vlasta* v odbornom príspevku doc. MUDr. Miroslava Vojtu, hlavného gynekológa Ministerstva zdravotníctva priniesla informácie o príprave nového zákona a venovala sa otvorene téme antikoncepcie.¹⁰⁴ Redakcia *Slovenky* sa téme pripravovaného zákona o umelom prerušení tehotenstva vôbec nevenovala. V januári 1958, keď už bol zákon v platnosti, redakcia priniesla článok Doc. MUDr. Aurela Hudcoviča, hlavného ženského lekára pre Slovensko, v ktorom bol predstavený zámer prijatého zákona.¹⁰⁵ V texte boli odsudzované nelegálne potraty, ktoré mali nepriaznivý, často až fatálny dopad na zdravie žien. Nový zákon mal umožniť ženám podstúpiť zákrok v nemocničnom zariadení. Hudcovič ale v článku narážal na problém nelegálnych interrupcií v prípade žien, ktoré chceli svoje tehotenstvo utajiť. Článok bol najmä morálnym apelom na ženy, aby sa naďalej správali rozvážne a zodpovedne zdravie a za priaznivý rozvoj spoločnosti. Doc. Hudcovič očakával od prijatia zákona pokles nelegálnych potratov, zvýšenie vedomia zodpovednosti za tehotenstvo u žien. Predpokladal, že ženy nebudú ľahkomyselne využívať zákon, ale bude sa venovať pozornosť prevencii, aby nedošlo k nechcenému otehotneniu. K téme pôrodnosti sa redakcia *Slovenky* vrátila až v októbri 1958. V článku s pozitívnym hodnotením nárastu počtu obyvateľov v Československu sa objavila aj kritická poznámka na adresu veľkého počtu potratov, ktoré boli prevedené v prvom polroku 1958, keď bolo evidovaných 40 000 potratov, z toho 27 000 bolo na žiadosť tehotných žien. Približne 15% žiadostí o interrupciu bolo zamietnutých. Redakcia varovala pred škodlivosťou potratov. Objavili sa preto názory, že posudzovanie žiadostí komisiami by malo byť prísnejšie. Preventívnym opatrením malo byť najmä pôsobenie zdravotníckej osvetly a rozširovanie siete antikoncepčných poradní.¹⁰⁶

¹⁰² Bližšie k zhodnoteniu diskusie o príprave zákona č. 68/1957, ktorý umožňoval vykonanie interrupcií v Československu DUDOVÁ, Radka. The Framing of Abortion in the Czech Republic : How the Continuity of Discourse Prevents Institutional Change. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological*, 2010, roč. 46, č. 6, s. 945-975.

¹⁰³ TUČKOVÁ, Anna. A láska nenarodí se? In: *Vlasta*, 19. septembra 1957, roč. 11, č. 38, s. 14.

¹⁰⁴ VOJTA, M. Nechtěné mateřství. In: *Vlasta*, 3. októbra 1957, roč. 11, č. 40, s. 12.

¹⁰⁵ HUDCOVIČ, Aurel. Radšej asistujeme pri zrode života... In: *Slovenka*, 13. januára 1958, roč. 11, č. 3, s. 6.

¹⁰⁶ Zas je nás viac a stále mohutnieme. In: *Slovenka*, 27. októbra 1958, roč. 11, č. 44, s. 6.

Z hľadiska názorov a postojov slovenských žien k otázke umelého prerušenia tehotenstva priniesol zaujímavý materiál až prieskum, ktorý zorganizovalo ministerstvo práce a sociálnych vecí v januári a februári 1969. Celkovo sa prieskumu zúčastnilo 962 žien, ktoré v tomto období navštívili ženského lekára, alebo boli ošetrované na ženskom oddelení v nemocnici.¹⁰⁷ Väčšina slovenských žien uznávala potrebu zákona o umelom prerušení tehotenstva. Pritom ale 21,5% opýtaných žien sa vyslovilo pre zrušenie tohto zákona (v Čechách to bolo len 5%). Väčšina žien sa vyslovila v ankete za jednotný postup interrupčných komisií v rámci celého štátu, aby platili rovnaké pravidlá a postupovalo sa rovnako. Postoje slovenských žien v otázke umelého prerušenia tehotenstva boli na rozdiel od českých žien „prísnejšie“ a zároveň boli výrazne diferencované. Ženy s vyšším vzdelaním, slobodné a tie, ktoré prekonal interrupciu boli liberálnejšie a zaujímali zmierlivejší postoj k umelému prerušeniu tehotenstva. Naopak ženy s nižším vzdelaním, staršie a tie, ktoré nemali za sebou skúsenosť s interrupciou boli konzervatívne, rigorózne a prísne. Aj slovenské ženy sa vyslovili za dôslednú prevenciu interrupcií – zlepšovanie sociálnych a ekonomických podmienok a plánované rodičovstvo (antikoncepciu).¹⁰⁸ Pri bližšom pohľade na vidiecke ženy na Slovensku (konkrétne v oblasti východného Slovenska) bola zaznamenaná neochota týchto žien navštevovať antikoncepčné poradne. Ženy sa snažili rôznymi spôsobmi brániť otehotneniu (napr. predlžovaním dojčenia detí, v mnohých prípadoch dokonca až do školského veku detí), ale pravdepodobne v dôsledku rôznych spoločenských a náboženských predsudkov sa do antikoncepčných poradní „nebrnuli.“¹⁰⁹ Podpísala sa pod to najmä ostýchavosť vidieckych žien prameniaca z ich osobného intímneho života. V rôznych analýzach a hodnotiacich správach bolo viac krát konštatované, že mnohé vidiecke ženy nedosahovali hygienickú a vzdelanostnú úroveň žien v mestskom prostredí. Tieto faktory bolo potrebné zohľadniť najmä pri zdravotníckej osвете, ktorá mala mať prijateľnú podobu (filmy, diapozitívy, demonštrácie, názorné prednášky). Ideálnymi osvetovými pracovníčkami a informátorkami v otázke antikoncepcie mali byť pôrodné asistentky a detské sestry ako terénne pracovníčky, ktoré prichádzali do kontakty so ženami v ich súkromnej sfére. Cieľom ich aktivity bolo nie len šíriť osvetu a informácie o antikoncepcii, ale zároveň aj motivovať ženy k pravidelným návštevám ambulancií a poradní.

Kriticky bola situácia po prijatí zákona o umelom prerušení tehotenstva hodnotená aj v informatívnej správe o stave umelého prerušenia tehotenstva z roku

¹⁰⁷ PROKOPEC, Jiří. Názory slovenských žien na interrupční zákon a jeho prováděcí praxi. In: *Zprávy populační komise*, 1969, roč. 8, č. 2, s. 3-13.

¹⁰⁸ Tamže, s. 13.

¹⁰⁹ VOLČKO, J. Antikoncepcia u vidieckych žien. In: *Československá gynekologie*, 1960, roč. 25/39, č. 10, s. 737-738.

1959, ktorá bola spracovaná pre rokovanie sekretariátu ÚV KSS v septembri 1959.¹¹⁰ Predmetom kritiky bola najmä činnosť interrupčných komisií, ktoré nepostupovali jednotne pri posudzovaní žiadostí a kontrola ukázala veľa nedostatkov pri spracovaní žiadostí. Na úrovni krajov boli spracované pripomienky a návrhy na zlepšenie činnosti interrupčných komisií, pričom mnohé pripomienky pramenili najmä z odvolacích konaní v prípade zamietnutých žiadostí. Najviac kladne vybavených žiadostí o interrupciu bolo v ústave národného zdravia v Bratislave (89,4%), naopak najmenej v Nitrianskom kraji (78,5%). Tomu by zodpovedala štatistika samovoľných potratov – ÚNZ Bratislava evidoval z celkového počtu potratov 22,9% samovoľných a 76,9% na žiadosť a Nitriansky kraj evidoval najvyššie percento samovoľných potratov (53,1%).¹¹¹ Slovensko aj v porovnaní s českou časťou republiky evidovalo podstatne vyšší počet samovoľných potratov (41,7% v roku 1958 oproti 26,7% v Čechách). V prvom polroku 1959 začal počet samovoľných potratov klesať aj na Slovensku (36,9% zo všetkých evidovaných potratov). V správe sa explicitne uvádza, že za vysokým číslom samovoľných potratov sa na Slovensku ešte ukrývajú nelegálne potraty prevedené samotnou ženou, alebo druhou osobou. Aj preto bola úloha komisie veľmi dôležitá. Členovia komisie mali všetky žiadosti dôkladne preskúmať a zamietnuť žiadosť, len ak nadobudli presvedčenie, že žena po zamietnutí nevyhľadá zakázanú pomoc a nepodstúpi nelegálny potrat.

Ďalšia dôležitá téma, ktorá rezonovala v správe, bol vysoký podiel žiadostí, ktoré boli odôvodnené inými než zdravotnými dôvodmi (takmer 3/4 žiadostí). Najčastejším dôvodom u vydatých žien bol vysoký počet detí v rodine. Z tohto dôvodu bolo povolených 52,8% všetkých potratov na žiadosť. V prípade Slovenska nadpolovičná väčšina žien (52,7%), ktoré žiadali o umelé prerušenie tehotenstva mali viac ako 2 deti (3 deti a viac). V správe sa preto konštatuje, že umelé prerušenie tehotenstva na žiadosť sa stáva „jedným z prostriedkov regulovania veľkosti rodiny,“ čo bolo jednoznačne odsúdené ako nesprávne a bolo to nepochopenie celého zmyslu prijatého zákona. Počet interrupcií bol veľkou záťažou pre zdravotnícke zariadenia na Slovensku. Mnohé nemocnice skracovali dobu hospitalizácie pacientiek pre nedostatok lôžok. V správe sa uvádza, že niektoré nemocnice museli zákrok prevádzkať ambulantne, pre nedostatočné kapacity lôžok (Nitra, Košice).¹¹² Počet podaných žiadostí o umelé prerušenie tehotenstva kontinuálne rástol až do roku 1961.

¹¹⁰ SNA, fond ÚV KSS – Sekretariát ÚV KSS, Zasadnutia sekretariátu, august – september 1959, škat. 194, Informatívna správa o stave umelého prerušenia tehotenstva v zmysle Zákona č. 68/1957 Zb. a vyhlášky č. 249/1957 Úr.V. Uznesenie z 55. schôdze sekretariátu ÚV KSS, 4. 9. 1959.

¹¹¹ Tamže, s. 4.

¹¹² Tamže, s. 6.

Závery

Obdobie budovania socializmu prinieslo zásadnú zmenu politických a spoločenských štruktúr v Československu. Masová pracovná mobilizácia ženskej časti populácie a režimom definovaná a riadená emancipácia vplývali na manželský a rodinný život jednotlivcov. Od žien režim očakával zapojenie sa do pracovného procesu, ale aj verejné angažovanie sa, ktoré sa malo prepojiť s tradičnou úlohou manželky a starostlivej matky. Práve v období budovania socializmu v 50. a 60. rokoch bol tento tlak najintenzívnejší. Urýchlená industrializácia a obrovské pracovné zaťaženie žien mali dopad na fyzické aj psychické zdravie žien. Pracovné vyčerpanie bolo znásobované obrovskou záťažou v rodine, starostlivosťou o domácnosť a deti, ktorú museli ženy zabezpečovať vo vlastnej réžii pri absencii adekvátnych podporných výchovno-vzdelávacích inštitúcií a služieb (nedostatok jasli, škôlok, družín, školských jedální, verejných stravovacích zariadení, práčovní, atď.). Mnohé zamestnané a aktívne ženy preto začali prehodnocovať svoj pohľad na manželstvo a rodinný život. Komunistický režim zároveň uvoľnil prísnu protipotratovú legislatívu a liberalizoval manželské právo. Výsledkom týchto očakávaní a možností bol pokles sobášnosti a pôrodnosti, nárast rozvodovosti a interrupcií.

V tejto súvislosti je zaujímavé sledovať vývoj situácie v slovenskom kontexte. Obyvateľstvo na Slovensku si totiž aj v období budovania socializmu udržiavalo vyššiu mieru sobášnosti a pôrodnosti v porovnaní s českou časťou republiky. Manželské a rodinné správanie slovenskej spoločnosti naďalej podmieňovali konzervatívne názory a postoje, pod ktoré sa podpisovala aj vysoká miera religiozity, a nepochybne aj dozerajúce a regulujúce mechanizmy vidieckych a malomestských komunit, ale aj nižšia miera informovanosti (o antikoncepcii, interrupciách). Tento jav je viditeľný najmä pri sledovaní regionálnych rozdielov vo vývoji sobášnosti, pôrodnosti a potratovosti. V Bratislave už koncom 50. rokov pôrodnosť výrazne klesala, najmä v porovnaní s okresmi východného Slovenska (Košický a Prešovský kraj). Vidiecke oblasti v okresoch východného a severného Slovenska tak naďalej vykazovali vyššiu mieru sobášnosti aj pôrodnosti. Aj postup interrupčných komisií bol v týchto oblastiach konzervatívnejší a prísnejší (napr. v porovnaní s Bratislavou, kde bolo zaznamenaných najviac kladne vybavených žiadostí o umelé prerušenie tehotenstva). Špecifickou komunitou, ktorá bola predmetom intenzívneho odborného aj politického záujmu komunistického režimu, boli Rómovia. Rómske obyvateľstvo v rámci sledovania hygienickej a zdravotnej situácie vykazovalo nepriaznivý vývoj, ktorý sa do veľkej miery premietal aj do regionálnych rozdielov pri sledovaní pôrodnosti ale aj dojčenskej a detskej úmrtnosti. Režim preto venoval pozornosť analyzovaniu, či lepšie povedané pomenovaniu, týchto problémov aj s prvými návrhmi na riešenie situácia. Medzi konkrétne opatrenia patrila intenzívnejšia hygienická, zdravotno-sociálna osвета a dohľad nad rómskym

obyvateľstvom (poradne, terénne sestry, lekári, sociálni pracovníci). V správach však rezonovala aj celková sociálna situácia rómskeho obyvateľstva, pracovná návyky, či alkoholizmus.

Použité pramene a literatúra (Sources)

Archívne pramene

MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave

- fond Povereníctvo zdravotníctva
- fond Sekretariát ÚV KSS
- fond Povereníctvo SNR pre zdravotníctvo 1960 - 1968
- fond Slovenské ústredie starostlivosti o mládež 1939 – 1948
- fond ÚV KSS – Sekretariát ÚV KSS

Literatúra

BÁNHEGYI, František. Sociológia súčasnej rodiny. Bratislava : Štátne pedagogické nakladateľstvo, 1967, 272 s.

BARTOŠOVÁ, Milada. Československá populační politika včera a dnes. Praha : Panorama, 1979, s. 135.

DUDOVÁ, Radka. The Framing of Abortion in the Czech Republic : How the Continuity of Discourse Prevents Institutional Change. In: *Sociologický časopis/ Czech Sociological*, 2010, roč. 46, č. 6, s. 945-975.

HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav – FALISOVÁ, Anna. *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944–1948 (Hospodárstvo, infraštruktúra, zdravotníctvo)*. Bratislava : Historický ústav, 2011, 276 s. ISBN: 978-80-89396-14-6.

HANTRAIS, Linda. *Family Policy Matters : Responding to Family Change in Europe*. Bristol : The Policy Press University of Bristol, 2004, 256 s. ISBN: 978-18-61344-71-7.

HEITLINGER, Alena. *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. London : Palgrave Macmillan UK, 1987, 318 s. ISBN: 978-1-349-07164-7.

JECHOVÁ, Květa. Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20.století. Pokus o vymezení problému. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš. *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2008, 263 s. ISBN: 978-80-7285-093-8.

JECHOVÁ, Květa. Matky a děti, chtěné i nechtené. Mateřství v reálnem socializmu. In: Oldřich Tůma – Tomáš Vilémek (eds.) *Opozice a společnost po roce 1948*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009, s. 10-73, ISBN: 978-80-7285-122-5.

- JUREČEK, Zdeněk – ULLMANN, Ota. Věkové složení obyvatelstva ČSSR. In: *Statistika a demografie*, 1963, zv. 3, Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, s. 425-485.
- JUROVÁ, Anna. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava : Goldpress Publishers, 1993, 138 s. ISBN: 80-85584-07-7.
- KLÍMOVÁ, Klára. *O zdravotníckej situácii na Slovensku v období národnoslobodzovacích bojov, 14. III. 1939 – 28. VIII. 1944*. Bratislava : Vyd. Slovenskej akadémie vied, 1960.
- KŘEN, Jan. *Dvě století střední Evropy*. Praha : Argo, 2005, s. 1100, ISBN: 978-80-72036-12-7.
- KUČERA, Milan, *Populace České republiky 1918 – 1991*. Praha : Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994, 198 s. ISBN: 80-901674-7-0.
- KUČERA, Milan – VYSUŠILOVÁ, Dagmar. *Demografická příručka 1959*. Praha : Státní úřad statistický, 1959, s. 110.
- NEČASOVÁ, Denisa. *Nový socialistický člověk : Československo 1948-1956*. Brno : Host, 2018, ISBN: 78-80-7577-185-8.
- PATOČKOVÁ-HORÁKOVÁ, Ludmila. *Náš populační problém*. Olomouc : Obchodní a živnostenská komora : František Havela, 1946, 63 s.
- PERNES, Jiří. *Kříže komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2008, 200 s. ISBN: 978-80-7325-154-3
- RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu státu : Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918-1989*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2016, 280 s. ISBN: 978-80-7422-378-5.
- RÁKOSNÍK, Jakub. *Sovětižace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945 – 1960*, Praha : 2010, 503 s. ISBN: 978-81-73083-03-8.
- SRB, Vladimír. *Děti nám umírají*. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1947, 58 s.
- SRB, Vladimír – KUČERA, Milan. *Výzkum o rodičovství 1956*. Praha : Státní úřad statistický, 1959, 151 s.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v mezivojnovom období. In *Historická demografie*, 2014, roč. 38, č. 1, s. 77-112.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ĎURČEK, Pavol. Socialistický model populačnej politiky a reprodukčné správanie na Slovensku. In: *Studia Historica Nitriensia*, 2018, roč. 22, č. 1, s. 104-131.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Fertility and religious belief old and new relationships in Slovakia. In: *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 2019, roč. 18, č. 52, s. 63-79.

- ŠUBRTOVÁ, Alena. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha : Česká demografická společnost, 2006, 301 s. ISBN: 80-239-8369-5.
- ŠVARCOVÁ, Helena. *Populace a společnost*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1959, 186 s.
- TIŠLIAR, Pavol. Smerovanie populačnej politiky na Slovensku po vzniku Československa do roku 1945. In TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava : 2019, s. 9-61. ISBN: 978-80-89881-18-5.
- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90. ISBN: 978-83-7490-691-3.

Tlač

- Československá gynekologie 1960
Demografie 1959, 1960, 1963, 1969, 1981
Péče o mládež 1947, 1948
Populační zprávy 1971
Proletárka 1924, 1926, 1927
Slovenka 1958
Sociální politika 1971
Vlasta 1957
Zdravotnické zvesti 1946
Zprávy Státní populační komise 1968, 1969

Zdroje údajov

- Historická statistická ročenka*. Praha : Federální statistický úřad, 1985.
Statistická ročenka ČSSR 1960. Praha : SNTL, 1960.

© Populačné štúdie Slovenska 14
(Studies in the Population of Slovakia 14)
Zostavil: Pavol Tišliar

Autori štúdií: ©
Pavol Krajčovič (2,2 AH)
Eva Škorvanková (2,0 AH)
Michal Uhrín (1,7 AH)
Peter Vanek (1,0 AH)

1. vydanie, Trnava, 2021, 92s. (6,9 AH)

Vydavateľ:

Univerzita sv. Cyrila a Matoda v Trnave
Filozofická fakulta
Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj
Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií

ISBN 978-80-572-0216-5